

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ Ірина Міронова

“ _____ ” _____ 2025 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему:

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРІОРИТЕТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Керівник: _____ д.ю.н., проф. Підберезних І. Є.

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: Директор Чаусівського ліцею
Синюхино-Брідської сільської ради
Первомайського району
Миколаївської області,
вчитель зарубіжної літератури,
вчитель вищої категорії
_____ Солонар Н.С.

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконала: здобувачка VI курсу групи 633м
_____ Бойко Валерія Володимирівна

(П.І.Б.)

Спеціальності: 014 Середня освіта, предметної
спеціалізації 014.03 Середня освіта
_____ (Історія та громадянська освіта)

(шифр і назва спеціальності)

ОПП: Середня освіта (Історія та
_____ громадянська освіта. Правознавство)

Миколаїв – 2025 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	факультет політичних наук
Кафедра, циклова комісія	кафедра історії
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	014 «Середня освіта»
Спеціалізація	014.03 «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)»
ОПП / ОНП	Середня освіта (Історія та громадянська освіта. Правознавство)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

Ірина Міронова

“ ” 2025 року

З А В Д А Н Н Я НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЦІ

Бойко Валерії Володимирівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні

керівник роботи: Підберезних Інна Євгеніївна, д.ю.н., проф.

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від
«16» червня 2025 року № 149.

2. Строк подання здобувачем проєкту (роботи) 12 листопада 2025 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Підберезних І. Є.		
Розділ 1	Підберезних І. Є.		
Розділ 2	Підберезних І. Є.		
Розділ 3	Підберезних І. Є.		
Висновки	Підберезних І. Є.		

7. Дата видачі завдання 16.06.2025

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2025	
2.	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження громадянської освіти в Україні	вересень 2025	
3.	Розділ 2. Еволюція цінностей громадянської освіти в Україні: від ідеї до практики	вересень 2025	
4.	Розділ 3. Аналіз практики впровадження громадянської освіти в сучасній Україні	жовтень 2025	
5.	Висновки	жовтень 2025	
6.	Передкваліфікаційна практика	27.10 – 09.11. 2025	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	жовтень 2025	
8.	Попередній захист	12.11.2025	
9.	Рецензія на дипломну роботу	21.11.2025	
10.	Захист дипломної роботи	18.12.2025	

Здобувачка

(підпис)

Бойко В. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Підберезних І. Є.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Нормативно-правова база громадянської освіти.....	16
1.3. Методологія та методи дослідження.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ВІД ІДЕЇ ДО ПРАКТИКИ.....	34
2.1. Історичні етапи розвитку громадянської освіти (1990-ті – 2020-ті рр.)...	34
2.2. Ціннісні засади громадянськості: концептуальні моделі.....	41
2.3. Інституціоналізація громадянської освіти у національній політиці.....	50
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	63
3.1. Реалізація громадянської освіти в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.....	63
3.2. Аналіз державних і громадських програм з формування громадянських компетентностей.....	68
3.3. Оцінка ефективності сучасних освітніх практик та напрями їх удосконалення.....	74
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	94

ВСТУП

Актуальність дослідження. Громадянська освіта посідає ключове місце у процесі становлення демократичної, правової та соціальної держави. Вона забезпечує формування у громадян здатності до усвідомленої участі у суспільному житті, виховує почуття відповідальності, патріотизму, поваги до прав людини й готовність до співпраці в умовах розмаїття думок і культур. В умовах сучасних викликів, пов'язаних із війною, трансформацією системи освіти, глобалізаційними процесами та поширенням інформаційних загроз, питання громадянської свідомості набуває особливої ваги. Саме тому формування цінностей громадянської освіти виступає одним із пріоритетів державної гуманітарної політики.

В Україні громадянська освіта розвивається на перетині державних ініціатив, діяльності громадських організацій і міжнародних партнерів. Проте, попри певні успіхи, спостерігається низка проблем: фрагментарність програм, недостатня методологічна узгодженість, відсутність системної підготовки педагогів і слабкий рівень громадянських компетентностей серед молоді. Ці фактори потребують переосмислення ціннісних орієнтирів громадянської освіти та визначення її пріоритетів у контексті сучасних суспільних процесів.

Актуальність теми зумовлена необхідністю глибшого осмислення ролі громадянської освіти як чинника формування демократичної культури, суспільної солідарності та національної ідентичності в умовах воєнного та післявоєнного відновлення держави. Зважаючи на стратегічні цілі освітньої політики України та її євроінтеграційний курс, громадянська освіта розглядається не лише як інструмент навчання, а як засіб соціалізації, консолідації суспільства і зміцнення громадянської єдності.

Об'єктом дослідження є процес формування цінностей громадянської освіти в системі освіти України.

Предметом дослідження є цінності, пріоритети та механізми реалізації громадянської освіти в умовах сучасної соціально-політичної трансформації.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та комплексному аналізі цінностей і пріоритетів громадянської освіти в Україні, визначенні їх ролі у формуванні активного громадянина та розробці практичних рекомендацій щодо вдосконалення громадянської освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми громадянської освіти та її ціннісних засад.
2. Розкрити нормативно-правову базу, що регулює розвиток громадянської освіти в Україні.
3. Визначити основні етапи становлення громадянської освіти та тенденції її інституціоналізації.
4. З'ясувати ціннісні пріоритети громадянської освіти та їх відповідність європейським стандартам.
5. Проаналізувати практичні аспекти впровадження громадянської освіти та визначити перспективи її вдосконалення.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс методів: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація наукових джерел), історичні (хронологічний, порівняльний, системний), а також методи логічного аналізу, узагальнення емпіричних даних та контент-аналізу нормативно-правових документів. Для з'ясування ціннісних аспектів громадянської освіти використано цивілізаційний, культурологічний та ціннісний підходи.

Емпірична база дослідження спирається на аналіз державних стратегій, концепцій, законодавчих актів («Про освіту», «Про національно-патріотичне виховання», «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»), а також на матеріали освітніх програм і проектів громадських організацій, що реалізуються в Україні після 2014 року.

Теоретична і практична значущість дослідження полягає у поглибленні розуміння ролі ціннісного компоненту в системі громадянської освіти, у формуванні цілісного уявлення про її пріоритети та механізми реалізації. Отримані результати можуть бути використані у розробці програм громадянської освіти, методичних матеріалів, а також у практичній діяльності педагогів і працівників громадського сектору.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи цієї роботи були представлені на:

– Бойко В. В. Цінності та пріоритети громадянської освіти в Україні // *Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей* : міжнар. наук. конф. (8 листопада 2024 р., м. Миколаїв), в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. – С. 66.

- Бойко В. В. Громадянська освіта в Україні: ціннісні орієнтири та її відображення у сучасній вищій педагогічній освіті // *I Всеукраїнські педагогічні читання за міжнародної участі пам'яті професорки Євгенії Коваленко «Нові горизонти освіти: досвід, реалії та перспективи»* : матеріали конф. (Ніжин, 2025). Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2025. С. 49.

- Бойко В. В., Підберезних І. Є. Цінності громадянської освіти в контексті євроінтеграції України // *Наукові інновації та передові технології*. Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка». Київ, 2025. № 5(45). С. 2222. Ст. 1381.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 105 сторінок, з них основний зміст викладено на 97 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Значення солідарності як основи функціонування суспільства важко переоцінити. Вона відображає спосіб співіснування індивідуального та колективного в межах соціального організму, забезпечуючи єдність суспільства. Солідарність проявляється не лише у спільності почуттів і прагнень членів суспільства, але й у дотриманні обов'язків, взаємній відповідальності, що сприяє гармонійному обміну суспільними благами.

Ціннісні основи солідарності змінюються у кожному суспільстві під впливом різноманітних факторів, що призводить до різних наслідків. Наприклад, у країнах Європи такі зміни були обумовлені залученням нових соціокультурних груп до системи розподілу благ, що трансформувало принципи функціонування держави «загального добробуту». Натомість у країнах пострадянського простору ці процеси зумовлені пошуком національно адекватних інституційних форм організації суспільного життя, що вплинуло на соціокультурні ідентичності.

В українському контексті значущість пошуку ціннісних основ солідарності пов'язана зі слабким зв'язком між особистістю та суспільством. Формальні норми і проголошені цінності часто залишаються нереалізованими у соціальній практиці, натомість переважають неформальні, а подекуди навіть суперечливі до них явища: корупція, патримоніальні та клієнтелістські стосунки, родинно-кланові зв'язки тощо¹. Домінування неформальних практик над формальними послаблює значення суспільних норм у щоденному житті та створює дезорієнтацію у виборі моделей поведінки. Як зазначав Р. Баум, солідарність виникає не через діяльність

1 Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств // Політичний менеджмент. 2012. № 3(54). URL: www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1312

інститутів, а через міжособистісну взаємодію². Протиріччя між формальними та неформальними практиками ускладнюють включення індивіда у суспільство, що, у свою чергу, послаблює рівень соціальної інтеграції.

Одним із ключових механізмів забезпечення взаємозв'язку між особистістю та суспільством є громадянська освіта. Вона спрямована на формування культури соціальної взаємодії³, що включає розвиток громадянської, політико-правової та соціально-економічної компетентності. Громадянська освіта надає необхідні знання, які дозволяють людині повноцінно інтегруватися у суспільство. Водночас вона сприяє формуванню громадянської ідентичності, через яку до системи особистісних цінностей і потреб інтегруються колективні ідеали, цінності та інтереси. Громадянська ідентичність зазвичай виражається через юридичний і соціальний зв'язок між індивідом і суспільством, що конкретизується у стосунках «громадянин — держава» та «громадянин — країна».

Оскільки солідарність базується на гармонії між індивідуальним і колективним, громадянська ідентичність також інтегрує усвідомлення власної цінності (гідності, свободи, рівності) з відповідальністю перед іншими, повагою до суспільної злагоди та вірою у загальні цінності⁴. Вона формується через засвоєння громадянських цінностей, таких як права й свободи, рівність можливостей, справедливість, відповідальність та соціальна співпраця. Автор концепції громадянської освіти в Україні С. Рябов визначав це явище як «громадянськість» — морально-духовний стан свідомості, що ґрунтується на трьох аспектах: усвідомленні своїх прав, обов'язків і можливостей; емоційній залученості; та досвіді колективного співіснування. Він підкреслював, що співіснування громади означає «орієнтацію не на конфлікт, а на співпрацю, участь у розв'язанні спільних проблем, лояльність до правового порядку, повагу до приватності та критичність у ставленні до

2 Bayertz K. Solidarity. Kluwer Academic Publishers, 1999. 355 p. p.108

3 Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: [методичний посібник] К.: ТанDEM, 2004. 80 с.

уряду»⁵. Це дозволяє розглядати громадянськість як прояв суспільної солідарності, а громадянську освіту — як інструмент для закладення її ціннісних основ.

У контексті українських реалій, враховуючи особливості політичної культури та моделі суспільної солідарності, С. Рябов пропонував визначити пріоритетами громадянської освіти такі цінності: законослухняність, соціальну й політичну активність, відповідальність за власний добробут; визнання особистості як творця не лише себе, а й свого середовища; добровільність у вирішенні громадських питань; спрямованість на співпрацю замість конкуренції між соціальними групами, громадами та державою; компетентність у виборі політичних і державних лідерів; здатність до мирного протесту для привернення уваги до проблем; толерантність і патріотизм⁶.

Метою освітнього впливу є формування певних соціальних якостей у особистості, яка, згідно з концепцією С. Рябова, повинна не лише знати основні принципи функціонування суспільства та політичної системи, норми і правила, яких вона має дотримуватися, але й вміти критично оцінювати суспільні події і мати навички вирішення колективних проблем⁷. Очевидно, розвиток такого громадянина сприяє зростанню соціальної довіри та взаємної відповідальності, що є основою для зміцнення соціальних зв'язків і накопичення соціального капіталу, про який писав Р. Патнам⁸.

Міжнародний досвід показує численні приклади ефективного функціонування громадянської освіти. Так, громадянська освіта інституціоналізована в освітні системи таких країн, як США, Канада, Німеччина і є важливим напрямом європейської освітньої політики. Сьогодні ініціативи з її розвитку реалізуються в Росії, Грузії та інших пострадянських

5 Рябов С. Громадянська культура та участь громадян. К.: Інститут громадянської освіти, 2007. 9 с. с. 8

6 Рябов С. Громадянська культура та участь громадян. К.: Інститут громадянської освіти, 2007. 19 с.

7 Там само. С. 7.

8 Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леопарді та Р. Й. Нанетті; . К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с. с. 210

країнах . В Україні процес розвитку громадянської освіти почався наприкінці 1990-х років⁹.

Перші успішні спроби формування громадянської компетентності були здійснені громадськими організаціями, які разом з науково-дослідними установами та університетами, за підтримки міжнародних фондів, реалізували ряд проектів. Серед них — «Громадянська освіта в «Освіті»» (1999 р.), «Українська мережа громадянської освіти» (1999 р.), розробка «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000 р.), «Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства в Україні», «Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні» (2004 р.), «Громадянська освіта — Україна» (2005–2008 рр.) та інші. Важливо зазначити, що на початку 2000-х років основними цільовими групами були працівники освіти (вчителі, директори шкіл, викладачі педагогічних вузів) та діти шкільного віку. З другої половини 2000-х років освітні проекти орієнтувалися переважно на школярів і молодь, при цьому значно розширилася тематика, включивши ідеї розвитку толерантності.

Громадянська освіта, яку ініціював громадський сектор, часто реалізувалася вибірково, орієнтуючись на окремі категорії населення, без попереднього оцінювання рівня їх політичної та громадянської культури. Програми не завжди перевірялися на ефективність, що пояснюється різними факторами, такими як короткотривалість проектів, відсутність кваліфікованих кадрів та залежність від фінансування з грантів. Вплив наукових установ на розвиток громадянськості був обмежений через складнощі у співпраці з органами влади, які повинні були забезпечити системність таких заходів, але зміни в керівництві міністерств часто призводили до зміни пріоритетів у політиці.

9 Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: [методичний посібник]. К.: Тандем, 2004. 80 с.

Важливим етапом у розвитку громадянської освіти в Україні стало створення в 1999 році Інституту громадянської освіти при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Його дослідники вжили конкретних кроків для впровадження системної діяльності в цій галузі, зокрема провели дослідження стану політичної і громадянської культури українців, організували конференції та семінари, розробили Концепцію громадянської освіти, навчальні курси, такі як «Політика громадянської освіти», а також методичну літературу для впровадження цінностей громадянської культури¹⁰.

Досягнення громадянського сектору та науково-дослідних установ у розвитку громадянської культури українського суспільства включають не лише практичні освітні ініціативи, але й створення дискурсу, що стосується питань громадянської освіти та виховання громадянськості. Цей дискурс суттєво вплинув на формування державної політики у цій сфері.

Важливою складовою цього процесу стало ухвалення 19 квітня 2000 року Президією Академії педагогічних наук України документа «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності». У цьому документі визначено основні аспекти громадянського виховання, включаючи його сутність, пріоритети та зміст. У концепції були окреслені основні риси громадянина українського суспільства. Головним завданням громадянського виховання визнано розвиток «громадянськості», що охоплює моральну, соціальну, політичну та юридичну компетентності особистості. У структурі особистості ця якість мала відображатися через ідентичність «свідомого громадянина», «патріота» і «професіонала». Така особа повинна була поєднувати розуміння взаємозв'язку між правами людини, свободою та громадянською відповідальністю, володіти національною свідомістю, цінувати свободу, рівність і справедливість, демонструвати соціальну активність та професіоналізм. Громадянська

10 Інститут громадянської освіти НаУКМА. URL: www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti

культура включала патріотизм, національну свідомість, культуру міжетнічних відносин, правову культуру, екологічну відповідальність, моральність та мотивацію до праці¹¹.

Ця концепція стала результатом співпраці освітніх та громадських організацій і використовувалася як основа для впровадження громадянської освіти. Наприклад, вона лягла в основу проекту «Громадянська освіта — Україна», який здійснювався за підтримки Європейського Союзу, а також була застосована державними органами. Її ключові положення знайшли відображення у «Національній доктрині розвитку освіти», затвердженій Указом Президента України 17 квітня 2002 року. У цій доктрині громадянське виховання визначалося складовою національного виховання. Доктрина акцентувала увагу на вихованні освічених, моральних, толерантних і конструктивних громадян, здатних до міжкультурної взаємодії, які розуміють свою відповідальність за долю країни та її процвітання. У документі зазначалося, що освіта має сприяти формуванню ціннісної системи, яка консолідує суспільство на засадах прав людини, толерантності та зменшення соціальної нерівності¹².

Ідеї громадянської відповідальності та суспільної солідарності також знайшли своє відображення у «Концепції національно-патріотичного виховання молоді», затвердженій 27 жовтня 2009 року профільними міністерствами. У цьому документі акцентувалася увага на вихованні молоді як патріотів України, які готові будувати демократичну, правову та соціальну державу, поважати національну гідність, знати свої права та обов'язки, а також сприяти громадянській злагоді у суспільстві¹³.

11 Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про затвердження Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» від 19 квітня 2000 р. № 1-7/4-49. URL: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>

12 Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти». URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/347/2002>

13 Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму, Міністерства освіти і науки № 3745/981/538/49 від 27 жовтня 2009 р. «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді». URL: <http://www.osvita.ua/ligsilation/other/5397/>

В освітній процес загальноосвітніх навчальних закладів було впроваджено низку документів, спрямованих на інтеграцію цінностей громадянської культури. Наприклад, у 2011 році Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України видало Наказ «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів». У ньому наголошувалося на необхідності формування у здобувачів освіти таких якостей, як «громадянин» і «патріот», на основі громадянської та загальнолюдської культури. Зокрема, було підкреслено важливість оволодіння вміннями підтримувати міжособистісну гармонію, розв'язувати конфлікти мирним шляхом, враховувати погляди інших, а також розвиток моральних якостей, серед яких чуйність, чесність, справедливість, милосердя, взаємодопомога, товариськість та толерантність¹⁴. До цього переліку було включено також сімейні та гендерні цінності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1392 «Про затвердження державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» до освітнього процесу введено поняття «громадянської компетентності». Вона визначалась як здатність здобувачів освіти діяти активно, відповідально та ефективно у реалізації своїх прав і обов'язків для побудови демократичного суспільства. Основними змістовими лініями суспільствознавчого компонента освіти було визначено сфери: суспільно-політичну, соціальну, правову, економічну та культурно-духовну¹⁵.

Цінності громадянської культури також були закріплені в ключових нормативно-правових актах освітньої політики, таких як закони «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», а також у «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки». У Законі «Про освіту» акцент зроблено на необхідності «формування громадян, здатних до свідомого

14 Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України № 1243 від 31.10.2011 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України». URL: http://www.osvita.ua/lislation/Ser_osv/24565/

15 Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-p>

суспільного вибору»¹⁶, у Законі «Про загальну середню освіту» громадянська свідомість визначалась як важливий елемент розвитку особистості¹⁷, а в стратегії громадянські цінності та виховання визнані складовими національного виховання¹⁸.

Крім освітніх цілей, поняття «громадянської культури» стало частиною державної політики. Так, у травні 2012 року було ухвалено Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві». Цей документ зобов'язував органи влади сприяти підвищенню правової культури населення, проведенню соціального діалогу та утвердженню принципів толерантності¹⁹. Це стало практичним продовженням ідей, висловлених у Концепції громадянського виховання десятима роками раніше.

Отже, можна зробити два ключові висновки. По-перше, підтримка суспільної солідарності, яка проявляється у почутті спільності інтересів та обов'язків на рівні особистості й координації дій на рівні суспільства, залежить від наявності базових цінностей. Ці цінності виявляються у структурі ідентичності членів суспільства та їхньому повсякденному спілкуванні. За умов загрози втрати соціальної єдності виникає потреба у переосмисленні ціннісних основ суспільної солідарності, на що відповідають як громадянські ініціативи, так і державна політика. По-друге, в Україні одним із способів зміцнення зв'язку між особистістю і суспільством стало впровадження цінностей громадянської культури. Центральним елементом цієї культури є «громадянськість» — якість особистості, що базується на моральних, соціальних, правових, політичних і економічних знаннях і

16 Закон України «Про освіту» від 10.08.2012 р. URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1060-12>

17 Закон України «Про загальну середню освіту» від 10.08.2012 р. URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/651-14>

18 «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки». URL: <http://www.old.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>

19 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві» від 31.05.2012 № 329. URL: <http://www.zakon1rada.gov.ua/lows/show/236-2012-p>

компетенціях. Її розвиток здійснювався і продовжує здійснюватися як державними, так і недержавними акторами через освітні технології.

1.2. Нормативно-правова база громадянської освіти

Огляд сучасного освітнього законодавства України дозволяє стверджувати, що формальна освіта являє собою цілісну й системно організовану структуру, орієнтовану на всебічний розвиток особистості. Громадянська складова є невід'ємною частиною цієї системи, пронизує всі її рівні та напрями, виступаючи ключовим елементом, що формує готовність здобувачів освіти до свідомої, активної та відповідальної участі в суспільному житті.

Громадянська освіта в межах формальної освіти має чітку структуру, охоплює всі освітні рівні та адаптована до вікових особливостей учнів. Її правове забезпечення ґрунтується на низці важливих нормативно-правових актів, серед яких: Конституція України²⁰; Закон України "Про освіту"²¹; Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності"²²; Національна стратегія у сфері прав людини²³ та План дій на 2021–2023 роки²⁴; Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства²⁵ та відповідний План заходів до 2024 року²⁶; Указ Президента щодо зміцнення

20 Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

21 Закон України «Про освіту» від 10.08.2012 р. URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1060-12>

22 Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 21 липня 2021 р. № 1702-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20>

23 Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021>

24 План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-р>

25 Про затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021>

26 План заходів щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні до 2024 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2023 р. № 160-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-р>

національної єдності²⁷ та План заходів з його реалізації²⁸; Концепція розвитку громадянської освіти²⁹; Стратегія національно-патріотичного виховання³⁰ та План її реалізації на 2020–2025 роки³¹.

Протягом останніх років спостерігаються позитивні зміни в законодавстві, що сприяють активному розвитку громадянської освіти.

Важливою віхою у впровадженні сучасних підходів до громадянської освіти стало ухвалення Державного стандарту базової середньої освіти³² та Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти³³. Ці документи є складовими реалізації концепції Нової української школи.

Згідно зі стандартом, пріоритетними ціннісними орієнтирами є формування вільної, самостійної, ініціативної особистості, розвиток критичного мислення, підприємливості, впевненості у власних силах, а також становлення активної громадянської позиції, патріотизму й поваги до культурної спадщини українського народу та державної мови.

До ключових компетентностей, які мають розвиватися в процесі навчання, віднесено громадянські та соціальні компетентності. Вони базуються на засадах демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей для всіх.

27 Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства: Указ Президента України від 1 грудня 2016 р. № 534/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534/2016>

28 План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2018-p>

29 Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про затвердження Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» від 19 квітня 2000 р. № 1-7/4-49. URL: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>

30 Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019>

31 План дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-p>

32 Про затвердження Державного стандарту базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-p>

33 Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти: Наказ МОН України від 19 лютого 2021 р. № 235. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti>

Розвиток громадянських компетентностей реалізується через зміст громадянської та історичної освітніх галузей, що включають визначення їхньої мети, компетентнісного потенціалу та очікуваних результатів навчання на відповідних етапах освітнього процесу.

У порівнянні з попереднім державним стандартом базової загальної середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1392³⁴, нова редакція стандарту (постанова КМУ від 30 вересня 2020 року № 898³⁵) відображає суттєві зрушення у визначенні та реалізації громадянських і соціальних компетентностей. Зокрема, компетентності структуровано за критеріями «уміння» та «ставлення», що забезпечує чітке формулювання обов'язкових результатів навчання та їх відповідність віковим особливостям учнів 5–9 класів.

Сучасний підхід передбачає, що випускник базової середньої освіти має володіти здатністю усвідомлено моделювати власну поведінку як активного, відповідального члена громадянського суспільства, бути обізнаним з основами прав людини та вміти захищати свої права у правовий спосіб. Очікується, що здобувач освіти зможе формувати і відстоювати власну громадянську позицію щодо локальних і глобальних проблем, уникати зловживань власними правами, виявляти відповідальність у суспільних дискусіях, утримуючись від мови ворожнечі, стереотипів та узагальнень, а також залучатися до вирішення соціальних проблем з урахуванням інтересів представників різних спільнот. Важливими характеристиками є здатність до конструктивної співпраці, ініціативність у громадській діяльності, критичне ставлення до діяльності політичних та громадських інституцій, а також усвідомлення їхнього значення в розвитку демократичного суспільства.

На рівні ставлень акцент робиться на усвідомленні себе як відповідального громадянина України, який чітко розуміє свої права і

34 Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти». URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1392-2011-n>

35 Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-n>

обов'язки та демонструє готовність їх дотримуватись. Формування самоповаги, поваги до прав і гідності інших осіб, розвиток правосвідомості, відданість демократичним цінностям, несприйняття корупції та нечесних практик, визнання цінності кожної людини, її приватності, а також толерантність і відкритість до конструктивного вирішення суперечностей — усе це розглядається як ключові елементи громадянської зрілості особистості.

Реалізація положень державного стандарту вимагає від педагогічних працівників відповідної професійної підготовки, готовності впроваджувати компетентнісний підхід, формувати в учнів не лише знання, а й відповідні поведінкові моделі та ставлення. На сьогодні триває процес розроблення державного стандарту профільної середньої освіти, в якому, як очікується, формування громадянських компетентностей займатиме одне з пріоритетних місць. Це, у свою чергу, матиме значний вплив на оновлення змісту освіти на всіх наступних рівнях освітньої підготовки.

Внесення та ухвалення у першому читанні проекту Закону України «Про освіту дорослих» (реєстраційний № 7039)³⁶ стало важливим кроком у становленні цілісної системи громадянської освіти в Україні. Законопроект має статус євроінтеграційного, тобто його положення орієнтовані на дотримання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері інтеграції до Європейського Союзу. У тексті документа враховано рекомендації Європейської комісії щодо розвитку освіти впродовж життя, зокрема — положення оновленої редакції «Ключових компетентностей для навчання протягом життя» (2018), а також принципи, викладені в Лісабонському меморандумі про безперервну освіту в Європі (2000)³⁷.

Одним із визначальних завдань державної політики у сфері освіти дорослих є формування та розвиток громадянських компетентностей

36 Проект Закону про освіту дорослих. Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7039&conv=9>.

37 Proposal for a COUNCIL RECOMMENDATION on Key Competences for LifeLong Learning. Brussels, 17.1.2018 SWD (2018) 14 final), (Memorandum of Continuing Education in Europe. Lisbon. 2000).

дорослого населення, що, згідно з положеннями законопроекту, має забезпечити активну участь громадян у суспільному житті. Водночас документ передбачає низку обмежень, зокрема заборону діяльності у сфері освіти дорослих, яка прямо чи опосередковано загрожує державній безпеці України, її територіальній цілісності, суверенітету та конституційному ладу. Забороняється також будь-яка діяльність, що пропагує війну, насильство або розпалює міжетнічну, расову чи релігійну ворожнечу.

Громадянська освіта в законопроекті окреслюється як один із п'яти складників системи освіти дорослих. Її мета — формування у дорослих осіб таких компетентностей, які дозволяють реалізовувати конституційні права й свободи, брати участь у суспільному житті, а також усвідомлювати особисту відповідальність за розвиток держави, місцевих громад та інших форм самоорганізації в усіх сферах життєдіяльності.

Разом із тим спосіб визначення громадянської освіти як складника освіти дорослих, не даючи її повноцінного змістовного окреслення, викликав низку зауважень з боку експертного середовища. Зокрема, у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради зазначається, що відповідно до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, остання охоплює всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), всі її рівні та всі вікові групи населення, включно з освітою дорослих. У цьому контексті обмеження громадянської освіти рамками лише освіти дорослих виглядає звуженим і не зовсім обґрунтованим³⁸.

Окрім загальних принципів, у законопроекті сформульовано перелік основних завдань громадянської освіти. Серед них — формування поваги до прав, свобод, честі та гідності людини, здатності захищати їх; розвиток громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси, формування навичок самоврядування, участі у прийнятті рішень; утвердження активної громадянської позиції, ініціативності, волонтерської діяльності та

38 «Удосконалення нормативно-правової бази створення системи громадянської освіти в Україні». Центр Разумкова, 2020 р. С. 20.

критичного мислення; розвиток правової свідомості, медіаграмотності, навичок конструктивної взаємодії у суспільстві на основі поваги й солідарності. Крім того, документом наголошено на важливості формування ідентичності — громадянської, національної та культурної, а також відповідальності за захист незалежності та територіальної цілісності України.

Таким чином, законопроект «Про освіту дорослих» не лише створює інституційне підґрунтя для розвитку громадянської освіти в межах освітньої політики, а й підтверджує її пріоритетність у контексті європейської інтеграції та розбудови демократичного суспільства.

Проект Закону України «Про освіту дорослих» (№ 7039), ухвалений у першому читанні в січні 2023 року, містить низку положень, які створюють передумови для системної підтримки громадянської освіти в межах неформальної освіти дорослих³⁹. Зокрема, передбачено, що державні органи та органи місцевого самоврядування можуть сприяти громадянській освіті через замовлення, повне або часткове фінансування відповідних освітніх програм, а також шляхом підтримки діяльності широкого кола суб'єктів — освітніх закладів, громадських об'єднань, суб'єктів господарювання та фізичних осіб — підприємців.

У законопроекті закріплено перелік суб'єктів, які можуть здійснювати освіту дорослих. До них віднесено як заклади формальної та післядипломної освіти, так і центри освіти дорослих, підприємства, громадські організації та фізичних осіб. Водночас громадянська освіта для дорослих, відповідно до тексту документа, має здійснюватися переважно у форматі неформальної освіти. Такими формами виступають семінари, тренінги, вебінари, курси, майстер-класи, освітні проекти тощо.

Органами управління у сфері освіти дорослих визнано Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади у сфері освіти, праці, забезпечення якості освіти, а також профспілки, об'єднання роботодавців та

39 Проект Закону про освіту дорослих. Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7039&conv=9>.

інші установи, до сфери управління яких належать заклади післядипломної освіти. Проте, як слушно зазначається в експертних висновках, перелік органів управління не враховує багатовимірність громадянської освіти. З огляду на це доцільним є включення до переліку також Міністерства культури та інформаційної політики, Міністерства оборони, Міністерства у справах ветеранів, Міністерства молоді та спорту, які так чи інакше долучені до формування громадянських компетентностей, хоча в тексті законопроекту вони не згадуються.

Крім того, під час підготовки законопроекту до розгляду у Верховній Раді з його тексту було вилючено низку важливих ініціатив, що мали сприяти розвитку системи громадянської освіти. Йдеться, зокрема, про створення Національної ради з питань розвитку освіти дорослих як консультативно-дорадчого органу при Міністерстві освіти і науки, у структурі якого мав функціонувати окремий підрозділ, відповідальний за громадянську освіту дорослих. Крім цього, пропонувалося створення окремих фондів — Фонду професійної освіти дорослих та Фонду громадянської освіти дорослих, які мали б забезпечувати цільову підтримку відповідних ініціатив⁴⁰.

Запровадження таких інституційних механізмів стало б потужним імпульсом для розбудови повноцінної, інтегрованої системи громадянської освіти в Україні, здатної охопити широкі верстви населення через інструменти неформального навчання, державно-громадського партнерства та міжсекторальної взаємодії.

Базовим стратегічним документом у сфері громадянської освіти в Україні є Концепція розвитку громадянської освіти, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 710-р⁴¹. У цьому документі громадянська освіта визначається як освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та

40 Центр Разумкова. Удосконалення нормативно-правової бази створення системи громадянської освіти в Україні. Київ, 2020. С. 20.

41 Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р (ред. від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p>

розвиток громадянських компетентностей. Концепція передбачає створення сприятливих умов для розвитку таких компетентностей на всіх рівнях освіти та в усіх її формах — формальній, неформальній і інформальній.

У додатку до Концепції окреслено основні компоненти громадянських компетентностей. Вони включають усвідомлення прав і свобод людини й громадянина, здатність реалізовувати їх, захищати, а також відповідально ставитися до власних обов'язків і відігравати активну роль у суспільному житті. Акцентується увага на персональній відповідальності кожного громадянина за розвиток держави, територіальних громад і соціальних спільнот, що виявляється через участь у виборах, сумлінну сплату податків та інші форми залучення до публічного життя. Також наголошується на важливості формування громадянської, національної та культурної ідентичності, збереженні українських традицій і духовних цінностей, повазі до інших культур і народів.

Концепція підкреслює важливість знання європейських цінностей і принципів демократії, уміння застосовувати їх у повсякденному житті, а також сприйняття принципів рівності, недискримінації, поваги до гідності людини, соціальної справедливості та доброчесності. Громадянські компетентності передбачають також обізнаність у сфері державного устрою й державного управління, знання механізмів участі в суспільному та політичному житті і здатність користуватися ними на місцевому та загальнодержавному рівнях. Особлива увага приділяється розвитку критичного мислення, здатності аргументовано формувати й відстоювати власну позицію, з повагою до інших поглядів, умінню аналізувати інформацію з різних позицій, приймати зважені рішення, а також навичкам соціальної комунікації та співпраці в межах спільнот, зокрема через волонтерську діяльність.

Оновлена редакція Концепції від 8 жовтня 2022 року поглибила компетентнісний підхід у громадянській освіті. Серед нових акцентів — формування оборонної свідомості, забезпечення безпеки, усвідомлення

єдності інтересів громадянина і держави. Важливим елементом також визначено розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя як основи демократичного розвитку.

У Концепції розвитку громадянської освіти стратегічними напрямками визначено правову освіту громадян, зокрема в частині розуміння та здатності реалізовувати власні права і обов'язки, а також посилення спроможності брати участь у суспільному житті та використовувати інструменти впливу на ухвалення рішень як на національному, так і на місцевому рівнях. Ціннісні орієнтири громадянської освіти займають окреме місце в Концепції. Вони базуються на положеннях Закону України «Про освіту» та Стратегії національно-патріотичного виховання, відповідно до яких виховний процес має бути спрямований на суспільні й культурні цінності українського народу та суспільно-державні (національні) цінності. При цьому в Концепції прямо зазначається ризик того, що громадянська освіта в суспільній свідомості часто асоціюється лише з наданням знань або формуванням навичок, а ціннісний компонент залишається недооціненим. Це вказує на усвідомлення авторами документа необхідності його посилення.

Концепція також містить детальний опис системи громадянської освіти в Україні. У ній визначено завдання різних освітніх інституцій за видами освіти — формальною, неформальною та інформальною, — і за складниками: дошкільною, загальною середньою, спеціалізованою, професійною, фаховою передвищою, вищою освітою та освітою для дорослих. Це створює підстави для того, щоб у Законі «Про освіту»⁴² було закріплено базове визначення громадянської освіти з урахуванням її системного характеру, а в інших законах — конкретизовано її особливості в межах окремих рівнів або видів освіти.

Особливе значення має те, що серед завдань громадянської освіти визначено сприяння формуванню національної та культурної ідентичності.

42 Закон України «Про освіту» від 10.08.2012 р. URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1060-12>

Це свідчить про важливе поєднання цілей громадянської освіти з процесом утвердження української національної та громадянської ідентичності. Водночас у самій Концепції розвиток національної ідентичності трактується як складова громадянської освіти, що створює певне зміщення акцентів — чи є це метою, чи засобом. Така неоднозначність ставить питання про необхідність уточнення взаємозв'язку між цими поняттями, особливо в умовах, коли в Законі про ідентичність громадянська освіта розглядається саме як засіб формування української національної та громадянської ідентичності.

У концептуальному плані між Концепцією та Законом про ідентичність наявні певні термінологічні розбіжності. У Концепції використовуються варіанти термінів, як-от «громадянська, національна та культурна ідентичність», «українська громадянська ідентичність», «громадянська (державна), національна та культурна ідентичність», тоді як у Законі йдеться про «українську національну та громадянську ідентичність» або просто «національну ідентичність». Ці розбіжності можна пояснити тим, що Закон було ухвалено пізніше, однак для запобігання неоднозначному трактуванню понять, які безпосередньо впливають на зміст державної політики та нормативних документів, доцільним було б гармонізувати термінологію Концепції з текстом Закону.

Зазначена Концепція, ухвалена у 2018 році, зазнала змін у зв'язку з початком повномасштабної військової агресії російської федерації проти України. До документа було внесено не лише редакційні і структурні корективи, але й додано нові розділи, зокрема щодо сучасних викликів розвитку громадянської освіти, ризиків її реалізації, а також перелік індикаторів ефективності реалізації Концепції. Основним викликом визначено політику знищення української громадянської ідентичності на тимчасово окупованих територіях України. При цьому йдеться, фактично, про політику знищення національної та культурної ідентичності українського населення, тобто про елементи культурного геноциду. Проте, попри цю

важливу проблему, Концепція не враховує інших значущих викликів, що постали внаслідок збройної агресії, і які також мають серйозні наслідки для розвитку громадянської освіти.

До актуальних викликів, які виникли у зв'язку з повномасштабною війною, слід віднести масовий виїзд українців за кордон, причому з кожним роком зростає кількість тих, хто, ймовірно, не повернеться навіть після завершення бойових дій. Цьому супроводжують масштабні внутрішні переміщення населення, що призводить до соціальної та культурної дезадаптації, ускладнює процеси інтеграції у нове середовище і посилює регіональні дисбаланси. Усе це відбувається на тлі несприятливих демографічних змін, які потенційно несуть загрозу подальшому розвитку країни. Водночас на громадян негативно впливають психологічні наслідки війни, що позначається на психічному здоров'ї значної частини населення. Додатково загострюються внутрішні суспільні суперечності, зокрема критичне ставлення до влади, зростання нетерпимості до корупції та соціальної несправедливості, а також відчуття нерівномірного розподілу тягара війни серед громадян.

Цей перелік викликів не є вичерпним — деякі з них у майбутньому можуть бути пом'якшені, інші — поглибитися або трансформуватися в нові загрози. У будь-якому випадку їх необхідно враховувати під час розроблення законодавчих та стратегічних документів, що стосуються громадянської освіти та національного виховання.

Крім загроз, зумовлених війною, у Концепції визначено й ті виклики, що мали місце раніше і залишаються актуальними донині. Йдеться про фрагментованість системи громадянської освіти, відсутність узгодженого бачення щодо змісту громадянських компетентностей, а також про потребу в належній підготовці фахівців, які володіли б сучасними методиками формування таких компетентностей. Окремою проблемою є нестача якісної навчальної та методичної літератури. Усі ці фактори, за винятком, можливо,

нечіткого бачення змісту компетентностей, давно є перешкодами на шляху до ефективного впровадження громадянської освіти.

Суттєвим недоліком як початкової, так і оновленої версії Концепції залишається брак належної доказової бази. Твердження та висновки у документі часто не підкріплені результатами досліджень або статистичними даними, через що зв'язок між проблемами, які визначаються, і запропонованими висновками не завжди виглядає обґрунтованим. Це особливо відчутно при описі основних викликів та ризиків реалізації Концепції.

Разом із тим, позитивною зміною стало доповнення документа переліком індикаторів ефективності реалізації. Проте ці індикатори мають різний рівень релевантності та не завжди можуть бути об'єктивно виміряні, що також потребує доопрацювання.

Загалом Концепція потребує оновлення з урахуванням чинного законодавства, зокрема, Закону про ідентичність, а також усіх нових викликів, пов'язаних із війною. Попри це, сам документ зберігає свою актуальність і потенціал бути основою для розробки конкретних політик та практичних дій з боку державних інституцій. На сьогодні Міністерство освіти і науки України вже створило робочу групу, яка займається розробленням плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку громадянської освіти в Україні.

Важливим стратегічним документом, який акцентує увагу на створенні цілісної системи громадянської освіти як складової розвитку громадянського суспільства, є Указ Президента України від 7 вересня 2021 року № 487/2021 «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки»⁴³. Цей документ є логічним продовженням зусиль, започаткованих у попередній п'ятиріччі в межах реалізації аналогічної Стратегії на 2016–2020 роки, розробленої на основі глибокого

43 Про затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021>

аналізу тенденцій та викликів, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень. Одним із результатів цієї діяльності стало затвердження Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, що засвідчує її тісний зв'язок із розвитком громадянського суспільства.

У Стратегії громадянська освіта розглядається як один із ключових інструментів реалізації її цілей. Зокрема, серед стратегічних завдань визначено забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та здійснення моніторингу її ефективності. Відповідно, на уряд покладено обов'язок спільно з представниками інститутів громадянського суспільства забезпечити розроблення та затвердження трирічних планів заходів з реалізації Стратегії, визначити дієві механізми координації та моніторингу її виконання. Передбачалося також розглянути можливість створення координаційного органу, до складу якого на паритетних засадах увійшли б представники органів виконавчої влади, інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, наукових установ та експертного середовища.

У межах реалізації цих положень Кабінет Міністрів України 14 лютого 2023 року затвердив План заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії⁴⁴. Документ містить 43 завдання, однак варто зауважити, що більшість індикаторів виконання в ньому не пов'язані безпосередньо з очікуваними результатами, що знижує ефективність оцінювання впроваджених заходів.

У частині, що стосується громадянської освіти, План передбачає лише одне конкретне завдання — забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності. У межах цього завдання передбачено лише один захід — розроблення та затвердження програми і навчально-методичних матеріалів курсу громадянської освіти для закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Отже, попри декларативну

⁴⁴ План заходів щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні до 2024 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2023 р. № 160-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-p>

важливість Стратегії для розвитку громадянського суспільства, компоненту громадянської освіти в ній приділяється недостатня увага, що обмежує її потенціал у цій сфері.

Хоча сама Стратегія була ухвалена до початку повномасштабного вторгнення, деякі з положень Плану дій на 2023–2024 роки частково враховують виклики, спричинені війною. Проте цього явно недостатньо, щоб повноцінно відповісти на потреби, які постали перед суспільством у нових умовах.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологія дослідження сучасного стану, пріоритетів та перспектив розвитку системи громадянської освіти в Україні ґрунтується на поєднанні загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-педагогічних підходів, що відповідають вимогам європейських стандартів освіти для демократичного громадянства та прав людини, закріплених у Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти з прав людини (2010)⁴⁵, а також положенням Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. № 710-р⁴⁶. Така методологічна рамка дозволяє інтерпретувати громадянську освіту не лише як окремий навчальний предмет, а як міждисциплінарний простір формування громадянських компетентностей упродовж життя, у формальній, неформальній та інформальній освіті.

Ключовим теоретико-методологічним орієнтиром виступає компетентнісний підхід, який у сучасній українській педагогіці розглядається як провідна основа модернізації освіти і зміщення акцентів із засвоєння суми

45 Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Council of Europe. Strasbourg, 2010. 24 p. URL: <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

46 Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. Київ, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>

знань на здатність особистості діяти в реальних соціальних ситуаціях⁴⁷. У межах цього підходу громадянська компетентність трактується як інтегрований результат громадянської освіти, що поєднує знання про демократичну державу й громадянське суспільство, ціннісні орієнтації, правову та політичну культуру, здатність до участі в суспільному житті та відповідальну громадянську поведінку⁴⁸. Відповідно, методологія дослідження спирається на ідею розгляду громадянської освіти як цілісної системи формування компетентностей, у якій зміст, форми та методи навчання оцінюються через їхній внесок у розвиток конкретних громадянських умінь і ставлень.

Важливою складовою методології є системний підхід, що дозволяє аналізувати громадянську освіту як багаторівневу соціально-педагогічну систему, включену в ширший контекст політики європейської інтеграції, реформування загальної середньої освіти та трансформації громадянського суспільства в Україні. Системний підхід забезпечує розгляд об'єкта дослідження на рівні нормативно-правового забезпечення, освітніх стандартів і програм, діяльності закладів освіти, професійного розвитку вчителів, а також освітніх практик і досвіду учнів⁴⁹. Він передбачає виявлення вертикальних і горизонтальних зв'язків між різними компонентами системи громадянської освіти, що особливо важливо для окреслення пріоритетів її розвитку та прогнозування перспектив.

Не менш значущим є ціннісно-аксіологічний та гуманістичний підходи, які орієнтують дослідження на виявлення того, як через громадянську освіту відтворюються й трансформуються базові демократичні цінності – людська гідність, свобода, рівність, верховенство права, солідарність та повага до

47 Паламар С. Компетентнісний підхід як методологічний орієнтир модернізації сучасної освіти // *Освітологічний дискурс*. 2018. № 1–2 (20–21). С. 267–278. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23964/1/Palamar_S_P%20PPD_PI_2018.pdf

48 Кравцов В., Кравцова Т. Теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога / V. Kravtsov, T. Kravtsova. URL С. 27–35. URL: <https://files.core.ac.uk/download/pdf/53036361.pdf>

49 Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. Київ, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>

розмаїття. Філософсько-освітні інтерпретації громадянської освіти як специфічної гуманітарної технології формування «демократичного здоров'я» суспільства, запропоновані С. Клепком, дозволяють розглядати її моделі й практики крізь призму утопій, ризиків і криз сучасної демократії⁵⁰. На цій основі у дослідженні здійснюється якісний аналіз того, наскільки задекларовані в українських і європейських документах ціннісні орієнтири реально інтегруються в зміст шкільних курсів, методичні підходи та шкільну культуру.

Особливе місце в методології займає діяльнісний та дитиноцентрований підходи, закладені в Концепції «Нова українська школа», де соціальна й громадянська компетентності визначені серед ключових результатів загальної середньої освіти. У дослідженні це проявляється у фокусі на практиках участі, проєктній діяльності, учнівському самоврядуванні, волонтерських ініціативах, що розглядаються як індикатори реальної суб'єктності учнів у шкільному середовищі та механізми формування активного громадянина⁵¹. Водночас використовується антропологічний підхід, на який спираються сучасні дослідження професійного розвитку вчителів громадянської освіти, що розглядають педагога як суб'єкта освітніх змін і носія громадянської компетентності⁵².

На рівні конкретних методів дослідження застосовано комплекс теоретичних і емпіричних засобів. До теоретичних методів віднесено аналіз, синтез, узагальнення й систематизацію наукових праць, присвячених теоретичним засадам громадянської освіти та формуванню громадянської компетентності учнів і вчителів. Окрему групу становить аналіз міжнародних і національних нормативно-правових документів: Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і прав людини, Концепції

50 Клепко С. Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії // *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 85–104. URL: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/download/91/73/137>

51 Council of Europe. Європейська хартія з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Council of Europe. [Електронний ресурс]. Strasbourg, 2010. URL: <https://rm.coe.int/16803034e5>

52 Matushevych T., Kolesnyk L. Developing Civic Competence within the New Ukrainian School Concept: Contemporary Challenges for Teacher Education // *Philosophy of Education*. 2020. № 2. С. 240–250. DOI: 10.31874/2309-1606-2019-25-2-13. URL: <https://ouci.dntb.gov.ua/en/works/7XWwdE09/>

розвитку громадянської освіти в Україні, Державного стандарту базової середньої освіти, чинних типових освітніх програм і навчальних програм курсу «Громадянська освіта» та інтегрованих курсів суспільствознавчого спрямування⁵³. Контент-аналіз цих документів дає змогу виокремити цільові орієнтири, змістові лінії та очікувані результати навчання, співвіднести їх із європейськими підходами до освіти для демократичного громадянства.

Важливим теоретичним методом виступає порівняльно-педагогічний аналіз, спрямований на зіставлення української моделі громадянської освіти з європейськими рекомендаціями та практиками, зокрема із положеннями Хартії Ради Європи та аналітичними дослідженнями, присвяченими правовим основам громадянської освіти в країнах ЄС⁵⁴. Це дозволяє виявити ступінь відповідності вітчизняної нормативної бази та освітніх програм сучасним європейським стандартам, а також окреслити зони розриву, які визначають напрями подальшого розвитку системи громадянської освіти в Україні.

Емпіричний блок методів обумовлений необхідністю поєднати аналіз політик і програм із вивченням реальної освітньої практики. У межах дослідження застосовуються анкетування й напівструктуроване інтерв'ю з учителями історії та громадянської освіти, класними керівниками, а також, за можливості, з учнями старших класів, що відповідає методиці сучасних українських досліджень учительської громадянської компетентності та демократичної культури шкіл. Використовується спостереження за навчальними заняттями й позакласними заходами громадянсько-патріотичного спрямування для фіксації реальних форм участі учнів, застосування інтерактивних методів, реалізації компетентнісних завдань. Отримані дані піддаються якісній інтерпретації та, у разі кількісних

53 Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Council of Europe. Strasbourg, 2010. 24 p. URL: <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

54 Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Council of Europe. Strasbourg, 2010. 24 p. URL: <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

показників (розподіл відповідей, частота використання певних методів, рівень задоволеності учасників освітнього процесу), – елементарній статистичній обробці з використанням методів описової статистики.

З метою глибшого розуміння інноваційного потенціалу громадянської освіти у дослідженні використовується метод експертного опитування, адресованого науковцям, методистам, тренерам програм освіти для демократії та прав людини, які залучені до впровадження Нової української школи й проєктів на кшталт «Школи за демократію»⁵⁵. Аналіз експертних оцінок дозволяє уточнити пріоритетні напрями подальших реформ, зокрема щодо інтеграції громадянсько-правової тематики в усі освітні галузі, цифровізації громадянської освіти та розбудови демократичної шкільної культури.

Застосування комплексу методів обробки й інтерпретації результатів – контент-аналізу, типологізації, порівняльного аналізу, узагальнення кращих практик – дає змогу побудувати цілісну картину сучасного стану системи громадянської освіти в Україні, виявити суперечності між декларативним і реальним рівнями її розвитку та обґрунтувати пріоритети й перспективи її подальшої трансформації в контексті європейського курсу України⁵⁶. Інтеграція зазначених методологічних підходів і методів забезпечує наукову обґрунтованість висновків і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення системи громадянської освіти як важливого чинника розбудови демократичного, правового та європейсько орієнтованого суспільства.

55 Паска Б. В., Гульпа Д. В., Матківський М. П. Інноваційні підходи до формування громадянської компетентності здобувачів середньої освіти України // *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 7(37). С. 1083–1096. DOI: 10.52058/2786-6300-2025-7(37)-1083-1096. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-7\(37\)-1083-1096](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-7(37)-1083-1096)

56 Iliichuk L., Verezhak L. Development of civic competencies of students: new approaches and practices under NUSH // *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. 2021. № 24. С. 104–107. DOI: 10.15330/msuc.2021.24.104-107. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/5287>

РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ЦІННОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ВІД ІДЕЇ ДО ПРАКТИКИ

2.1. Історичні етапи розвитку громадянської освіти (1990-ті – 2020-ті рр.)

В Україні процес нормативного закріплення громадянської освіти мав поступовий і багатоступеневий характер. Перші ініціативи у цьому напрямі з'явилися ще у 2000 році, коли почалося впровадження громадянської освіти як окремого навчального предмета. Саме тоді була розроблена перша Концепція громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку української державності, однак офіційного юридичного затвердження документ не отримав.

Основна складність цього початкового етапу полягала в обмеженості підходів: головна увага зосереджувалася на діяльності Академії педагогічних наук України, яка трактувала громадянську освіту у двох вимірах – як виховання та як формальну освіту. Такий підхід зводив сутність громадянської освіти переважно до ознайомлення учнів з обов'язками громадянина, залишаючи поза увагою питання активної громадянської позиції та демократичних цінностей.

Важливу роль у подальшому розвитку цієї сфери відіграли громадські організації, що за підтримки міжнародних донорів започаткували низку масштабних проєктів, які надали новий імпульс імплементації громадянської освіти в Україні. Експерт групи «Молодіжна політика» Я. Боренько виокремлює серед найвагоміших такі ініціативи: програму «Демократична освіта», українсько-канадський проєкт Університету Квінз (Онтаріо), Українську мережу громадянської освіти UCEN, створену за підтримки IREX, а також проєкт «Освіта для демократії в Україні», реалізований у межах Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства⁵⁷.

Новий етап державного осмислення громадянської освіти розпочався у 2012 році, коли було підготовлено Концепцію громадянської освіти та виховання, що спиралася на напрацювання 2000 року, але значно розширювала їх. Документ поєднував ідеї патріотичного, морального й духовного виховання з акцентом на розвиток демократичної культури, поваги до прав людини та усвідомлення громадянських обов'язків. Водночас новація полягала у зміщенні акцентів із формального навчання на морально-ціннісний і духовний розвиток особистості. Проте й цю концепцію не було офіційно ухвалено.

На державному рівні поняття «громадянська освіта» та «патріотичне виховання» тісно взаємопов'язані. Це підтверджується низкою стратегічних нормативних актів — Національною доктриною розвитку освіти та Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, у яких серед ключових пріоритетів освітньої політики визначено формування громадянської компетентності, як основи активного й відповідального громадянства^{58;59}.

57 Боренько Я. Громадянська освіта в Україні // Молодіжна політика. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-kr_YB.pdf

58 Розпорядження КМУ «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» від 23 листопада 2011 р. №1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text>

59 Указ Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 р. N 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>

26 березня 2015 року на засіданні Колегії Міністерства освіти і науки України було схвалено Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді⁶⁰. Згідно з нею передбачено створення комплексної системи заходів, спрямованих на формування у підростаючого покоління патріотичної свідомості, любові до Батьківщини, готовності працювати на благо свого народу, а також виконувати громадянський і конституційний обов'язок із захисту незалежності та територіальної цілісності України. Концепція наголошує на необхідності узгоджених дій органів державної влади, освітніх установ, сім'ї, громадських об'єднань та інших соціальних інститутів. Її основним завданням стало виховання почуття відповідальності, вірності, поваги до національних цінностей і сприяння утвердженню України як демократичної, правової та соціальної держави. Ключовим пріоритетом визначено розвиток ціннісного ставлення особистості до народу, держави та нації.

У 2016 році президентом П. Порошенком була підписана Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, що визначила низку заходів для поглиблення громадянської свідомості населення. Головною метою Стратегії стало створення сприятливого середовища для становлення та зміцнення громадянського суспільства, налагодження конструктивної взаємодії між владою, місцевим самоврядуванням і громадськістю. У документі наголошено на важливості забезпечення умов для вільного розвитку ініціатив громадян, захисту їхніх прав і свобод, а також використання різних форм демократії участі та самоорганізації⁶¹.

Після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом знову постала потреба оновлення підходів до громадянської освіти. У цьому процесі провідна роль перейшла від державних структур до

60 Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. URL: mon.gov.ua/content/Новини/2015/06/16/konczepczya.doc

61 Указ Президента України «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки» від 26 лютого 2016 р. № 68.

представників громадянського суспільства та міжнародних неурядових організацій, які взяли на себе координацію діяльності з розроблення сучасних освітніх моделей.

Наступним важливим кроком стало прийняття у 2017 році нової редакції Закону України «Про освіту», у якій громадянська освіта вперше отримала чітке законодавче визначення. Закон проголошує, що держава має забезпечувати умови для формування громадянських компетентностей, необхідних для усвідомлення людиною своїх прав і обов'язків як члена демократичного суспільства. Громадянська освіта покликана розвивати правову культуру, повагу до верховенства права, демократії, прав і свобод людини. У документі визначено дванадцять ключових компетентностей, серед яких особливе місце займають громадянські та соціальні – ті, що ґрунтуються на принципах справедливості, рівності, демократії, добробуту, здорового способу життя і рівних можливостей⁶².

З метою створення оновленої Концепції громадянської освіти у 2018 році при Міністерстві освіти і науки України було сформовано робочу групу. До її складу увійшли понад п'ятдесят фахівців з різних сфер – представники громадських організацій, міжнародних інституцій та органів влади. Координацію роботи здійснювали Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), організації «Громадянський сектор Євромайдану», «Пласт», IFES у партнерстві з Міністерством освіти і науки України. У процесі розроблення документа брали участь представники МОН, Мінмолодьспорту, ОБСЄ, ПРООН, USAID, Ради Європи, Раст, Доссу, NDI, ВУМ, РПР, УГСПЛ, Amnesty International в Україні, Фонду «Демократичні ініціативи», Київської школи економіки, НПУ імені М. П. Драгоманова, Інституту модернізації змісту освіти, а також низки освітніх та регіональних структур. Такий широкий спектр учасників свідчить про міжсекторальний

62 Закон України «Про освіту». 2017, № 38-39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214519?test=dCCMfOm7xBWMfOoEZiZDsrm5HI4yCS80msh8Ie6#Text>

підхід і консолідацію зусиль держави та громадянського суспільства задля подальшого розвитку громадянської освіти в Україні.

У результаті спільної роботи експертів, представників державних структур та громадських організацій була створена оновлена Концепція, у якій наголошено, що громадянська освіта покликана формувати в українців відповідальне ставлення до захисту суверенітету й територіальної цілісності держави, зміцнювати усвідомлення єдності інтересів громадянина та країни, а також виховувати почуття особистої відповідальності за безпеку і стабільність суспільства. Концепція підкреслює необхідність розвитку навичок, що забезпечують активну участь у демократичному житті, формування здатності діяти в межах правової держави та підтримувати засади демократії і верховенства права. Окрему увагу приділено питанню національної ідентичності, яке включає забезпечення функціонування української мови як державної в усіх сферах життя, одночасно із збереженням і підтримкою мовного та культурного розмаїття представників національних меншин і корінних народів України.

Результатом цієї роботи стало офіційне ухвалення документа відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 710-р «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні»⁶³. Правову основу Концепції сформували базові нормативні акти, серед яких Конституція України, Закон України «Про освіту», Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки (Указ Президента від 26 лютого 2016 р. № 68), Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (Указ Президента від 13 жовтня 2015 р. № 580), а також Національна стратегія у сфері прав людини^{64;65;66;67}. Ці документи визначили правові, ціннісні та

63 Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» від 3 жовтня 2018 р. №. 710-р. (з доповненнями 2020,2022) URL:http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180710.html

64 Конституція України. 1996. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960254K.html

65 Закон України «Про освіту». 2020, № 978-IX, URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T200978.html

66 Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» від 3 жовтня 2018 р. №. 710-р. (з доповненнями 2020,2022) URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180710.html

організаційні засади розвитку громадянської освіти як складової державної політики у сфері гуманітарного та соціального розвитку.

Попри офіційне прийняття Концепції у 2018 році, фінансова підтримка громадянської освіти значною мірою й надалі забезпечується завдяки міжнародним партнерам. Зокрема, важливу роль у фінансуванні відповідних програм відіграє Рада Європи, яка реалізує проекти в межах двосторонніх рамкових угод з Міністерством освіти і науки та Міністерством молоді та спорту України. Також вагомий внесок роблять агентства та програми USAID, що співпрацюють із державними структурами або надають гранти неурядовим організаціям через відкриті конкурси. Активну участь у розвитку громадянської освіти беруть і установи системи ООН — ПРООН, ЮНІСЕФ, Фонд народонаселення ООН, Волонтери ООН — які підтримують спільні ініціативи з українськими партнерами. Окрім того, суттєву допомогу надають посольства іноземних держав та інші міжнародні програми, що фінансують невеликі грантові проекти, спрямовані на підвищення громадянської активності населення⁶⁸.

Українська дослідниця Г. Мелеганич відзначає, що важливою новацією, передбаченою Концепцією розвитку громадянської освіти, стало включення громадянських компетентностей до стандартів вищої освіти, зокрема тих спеціальностей, які передбачають здобуття педагогічної кваліфікації⁶⁹. Науковиця наголошує, що Концепція передбачає не лише теоретичну, а й практичну підготовку майбутніх педагогів до реалізації громадянської освіти у сфері формальної, неформальної та інформальної освіти. Вона також орієнтована на створення сучасних моделей виховання та навчання, розроблення нових навчально-методичних матеріалів, упровадження тренінгових методик, що сприяють формуванню громадянських

67 Указ Президента України «Національній стратегії у сфері прав людини» від 24 березня 2021 року N 119/2021 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U501_15.html

68 Боренько Я. Громадянська освіта в Україні//Молодіжна політика.2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf

69 Мелеганич Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України //Міжнародний науковий вісник. Випуск 2 (18). Ужгород, 2018.

компетентностей, а також на розробку системи оцінювання ефективності освітніх програм. Додатково підкреслюється потреба у збиранні, узагальненні та аналітичному опрацюванні вітчизняних і зарубіжних технологій, форм і методів громадянської освіти, що дозволяє поєднати міжнародний досвід із національними реаліями⁷⁰.

Серед міжнародних структур, які активно підтримують розвиток громадянської освіти в Україні, провідну роль відіграють USAID і агентства системи ООН. Водночас, як зазначають експерти, між самими міжнародними організаціями не існує повної узгодженості щодо методів, термінології та підходів до реалізації програм громадянської освіти. У випадках співпраці з урядовими установами їхня діяльність зазвичай обмежується певними напрямками фінансування, які відповідають стратегічним пріоритетам донорів. Крім того, процедура відбору партнерських організацій серед українських НУО залишається недостатньо прозорою, що створює труднощі для формування цілісної системи координації в цій сфері⁷¹.

Поступове вдосконалення Концепції розвитку громадянської освіти є показником її динамічного розвитку та адаптації до сучасних викликів. Після ухвалення документа у 2018 році до нього неодноразово вносилися зміни — зокрема, у 2020 та 2022 роках, коли з'явилася потреба врахувати нові соціально-політичні реалії. Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2022 року № 710-р, особливу увагу приділено формуванню у громадян оборонної свідомості, почуття відповідальності за безпеку держави, а також розумінню взаємозв'язку між інтересами людини та суспільства. У документі наголошується на розвитку умінь, необхідних для активної участі у демократичному житті, підтримці принципів верховенства права та демократії, а також на посиленні ролі національної ідентичності, що передбачає обов'язкове функціонування державної мови в

70 Мелеганіч Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України //Міжнародний науковий вісник. Випуск 2 (18). Ужгород, 2018.

71 Боренько Я. Громадянська освіта в Україні//Молодіжна політика.2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf

усіх сферах суспільного життя, разом із повагою до мовних прав національних меншин і корінних народів України⁷².

Посилення уваги до формування «оборонної свідомості» стало природною реакцією на повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Цей аспект громадянської освіти має сприяти підвищенню обізнаності громадян, а також об'єднанню зусиль державних структур, місцевих громад і бізнесу у справі зміцнення демократичних цінностей та національної безпеки.

В оновленій редакції Концепції розвитку громадянської освіти, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів 2022 року, визначено, що громадянська освіта має охоплювати всі види навчання — формальне, неформальне й інформальне — та реалізовуватися на всіх рівнях освіти й серед усіх вікових груп, включаючи освіту дорослих. Основна мета — розвиток громадянських компетентностей, необхідних для практичного застосування у повсякденному житті, що забезпечує не лише знання, а й формування ціннісних орієнтирів і громадянської відповідальності⁷³.

Отже, становлення та розвиток громадянської освіти в Україні є тривалим і багатогранним процесом, який набув законодавчого підґрунтя лише після 2018 року. Цей напрям спрямований на виховання свідомих, активних та відповідальних громадян, які усвідомлюють свої права і обов'язки, беруть участь у суспільному житті та поділяють демократичні цінності. Основна мета громадянської освіти — розвиток громадянських компетентностей, що сприяють формуванню активної життєвої та політичної позиції особистості. Водночас станом на 2023 рік залишається актуальною проблема відсутності єдиного системного підходу до координації процесів у сфері формальної та неформальної громадянської освіти, що вимагає подальшого вдосконалення державної політики в цій галузі.

72 Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» від 3 жовтня 2018 р. №. 710-р. (з доповненнями 2020,2022). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180710.html

73 Там само.

2.2. Ціннісні засади громадянськості: концептуальні моделі

Розвиток ринкових відносин в українському суспільстві спричинив появу феномена надмірного прагнення до матеріального збагачення, яке не супроводжується рівноцінним бажанням створювати ці блага власною працею. Така диспропорція призвела до поступової дегуманізації суспільної свідомості, втрати моральних орієнтирів і поширення споживацьких установок. Ціннісна свідомість сучасної студентської молоді формується під впливом складної соціально-економічної, політичної та культурної ситуації, унаслідок чого у молодіжному середовищі переважають прагматичні та гедоністичні цінності. Це є наслідком моральної кризи, що супроводжує перехід до нової соціально-економічної системи та недооцінку значення духовних засад суспільного розвитку.

Педагогічна та психологічна наука підкреслюють, що у вихованні центральне місце посідають саме цінності. Вони визначають зміст, мету й основні завдання виховного процесу, формуючи ціннісну свідомість та орієнтації особистості. Таким чином, постановка мети виховання передбачає визначення бажаних змін у системі цінностей вихованця, яких прагне досягти педагог. Рівень вихованості індивіда оцінюється мірою засвоєння ним основних суспільних і моральних цінностей. Коли змінюються пріоритети у системі цінностей, трансформується і мета виховної діяльності. Отже, виховання можна визначити як цілеспрямований процес формування або корекції світоглядної, емоційної й поведінкової системи цінностей людини. Саме тому у сучасній теорії виховання поняття «цінність» набуває ключового значення.

Оскільки соціальна єдність суспільства базується на ціннісно-нормативній системі, якість громадянського суспільства та ефективність його взаємодії з державою значною мірою залежать від домінуючих у масовій свідомості цінностей. Саме вони регулюють взаємодію людей у спільноті, створюючи підґрунтя для соціального добробуту та гармонійного розвитку

особистості⁷⁴. Будь-яке функціонування громадянського суспільства, його інститутів і структур відбувається у межах системи відносин, що базуються на певних цінностях. До таких фундаментальних цінностей належать права людини, свобода, автономія особистості, толерантність, патріотизм і громадянська свідомість.

Громадянське суспільство являє собою комплекс духовно-моральних, культурних і соціальних відносин, заснованих на принципах самоврядування, самодіяльності та автономності від держави. Це система взаємопов'язаних інститутів, у межах якої реалізуються права, інтереси та потреби людини. Його сутність полягає в тому, що кожна свідома особистість прагне брати участь у створенні спільних соціальних цінностей, які визначають порядок і гармонію у суспільному житті⁷⁵.

Формування цінностей громадянського суспільства у студентської молоді є результатом впливу різних соціальних інститутів – родини, закладів вищої освіти, громадських організацій. Особливе значення мають саме інститути громадянського суспільства, оскільки їхня діяльність сприяє вихованню взаємної відповідальності, солідарності та вмінню захищати власні права і свободи. Цей процес відбувається через безпосередню взаємодію студентів із навчальними закладами, неурядовими організаціями, засобами масової інформації, культурними та релігійними об'єднаннями.

Громадянські інститути стають простором, де молодь має змогу відкрито висловлювати свої позиції, обговорювати суспільні ініціативи, пропонувати рішення актуальних проблем, а також брати участь у розробці та реалізації проєктів соціального спрямування. Саме через такі механізми студентська молодь набуває практичних навичок участі у суспільному житті, що формує активну громадянську позицію та правову культуру.

Розвинене громадянське суспільство гарантує людині ширші можливості для реалізації власного потенціалу, забезпечує ефективні

74 Dewey J. Reconstruction in Philosophy. New York: H. Holt and Company, 1920. 494 p. URL: <https://cmc.marmot.org/Record/.b13000998> (дата звернення: 29.10.2025).

75 Там само, с. 173.

механізми захисту від зловживань державної влади та сприяє утвердженню справедливості. Чим сильнішою є громадянська сфера, тим менше держава втручається у приватне життя людей, а отже, тим вищий рівень свободи й соціального самовираження. У цьому контексті громадянин має усвідомлювати необхідність служити суспільству, а не державним інституціям, які є лише зовнішньою формою соціального організму⁷⁶.

Фундаментальною основою громадянського суспільства виступають права людини, адже саме їхній захист є головним його призначенням. Людські права й обов'язки безпосередньо пов'язані з поняттям свободи, яку С. Франк визначав як «онтологічну першооснову людського буття». Для справжньої реалізації свободи необхідна певна автономність особистості від державних структур і соціального тиску, проте її абсолютне відокремлення від суспільства є неприродним і веде до руйнування соціальної гармонії.

Рівень свободи безпосередньо впливає на способи дії та поведінку людини, тому одним із провідних завдань громадянського виховання молоді є формування поваги до прав людини, що передбачає розвиток правової культури та правосвідомості. Правосвідомість є ключовим елементом правової культури, адже саме вона визначає ставлення людини до закону, прав і обов'язків, до цінностей справедливості та законності. Формування правосвідомості становить важливу складову виховання правової культури, метою якої є розвиток у молоді поваги до людської гідності, усвідомлення необхідності дотримання законів, опанування правових знань, умінь і навичок, а також виховання позитивного ставлення до права як до суспільної цінності.

Якщо культура в цілому є результатом духовної та матеріальної діяльності людини, то правова культура — це продукт її активності у сфері права. Правосвідомість відображає уявлення людей про правомірність і неправомірність дій, ставлення до правових норм, законності та правосуддя, а також розуміння правових орієнтирів суспільства. Ще Платон зазначав, що

76 Соціологія: посібник для вузів / За ред. В.Г. Городяненка. К., 2004. 346 с.

порушення закону поступово роз'їдає моральні основи суспільства, проникає у повсякденні звички та врешті призводить до викривлення державного устрою і соціальної моралі, «перевертаючи все догори дном як в особистому, так і в громадському житті»⁷⁷.

Розуміння своїх прав, свобод і обов'язків, а також готовність дотримуватися їх у повсякденній діяльності є показником сформованості правової культури студентської молоді. Високий рівень правової культури дозволяє майбутнім фахівцям адекватно вступати у правові відносини, захищати власні права та ефективно користуватися законними механізмами у межах демократичної держави. Під час формування цих якостей важливо виховувати в студентів навички самоорганізації, почуття власної гідності, уміння відстоювати свої позиції, проявляти толерантність до інших культур і вести конструктивний діалог. Сучасні умови розвитку суспільства потребують від молоді не лише знання законів, а й уміння застосовувати їх у реальних ситуаціях, особливо в умовах ринкових відносин та конкуренції.

Таким чином, правова культура та правосвідомість — це усвідомлення значення права як регулятора суспільних відносин і розуміння необхідності дотримання правових норм як морального обов'язку. Їхній рівень визначається низкою критеріїв: правовою обізнаністю, ціннісно-правовою орієнтацією особистості, сприйняттям закону як моральної цінності, сформованими навичками правомірної поведінки та активною громадянською позицією. Саме ці чинники свідчать про ступінь розвитку правової культури студентів і визначають готовність молоді до відповідальної участі в житті громадянського суспільства⁷⁸.

77 Cooper J. M., Hutchinson D. S., editors. Plato: Complete Works. Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company, 1997. 1200 p. URL: https://ia600805.us.archive.org/31/items/plato-complete-works-plato-john-m-cooper-d-s-hutchinson-z-library/Plato_Complete_Works_Plato,_John_M_Cooper,_D_S_Hutchinson_Z_Library.pdf

78 Cooper J. M., Hutchinson D. S., editors. Plato: Complete Works. Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company, 1997. 1200 p. URL: https://ia600805.us.archive.org/31/items/plato-complete-works-plato-john-m-cooper-d-s-hutchinson-z-library/Plato_Complete_Works_Plato,_John_M_Cooper,_D_S_Hutchinson_Z_Library.pdf

Процес формування правосвідомості та виховання правової культури студентів слід розглядати як цілісну систему, що складається з взаємопов'язаних компонентів: когнітивно-раціонального (засвоєння знань у сфері прав людини), емоційного (виховання морально-етичних почуттів і переконань) та діяльнісно-поведінкового (залучення студентів до практичної правової діяльності та участі у правовідносинах). Ці складові не існують ізольовано, а взаємодіють між собою, формуючи єдину структуру правового виховання, у якій знання доповнюються емоційним усвідомленням і практичною діяльністю.

Одним із важливих напрямів формування правової культури є розвиток у студентської молоді толерантності як базової цінності громадянського суспільства. Історично поняття «толерантність» виникло одночасно з утвердженням у Європі перших інститутів громадянського суспільства та становленням автономної особистості, здатної до вільного вибору та самовираження. Відповідно до «Декларації принципів толерантності» ЮНЕСКО, толерантність визначається як «повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності»⁷⁹. У трактуванні ЮНЕСКО це не пасивне терпіння, а активна позиція, що базується на визнанні універсальних прав і свобод людини. Толерантність, отже, передбачає не лише прийняття інших, а й готовність сприяти реалізації їхніх прав, підтримуючи демократичні цінності та принципи рівності.

Узагальнюючи різні підходи, толерантність можна визначити як світоглядну, моральну й психологічну якість особистості, що забезпечує здатність приймати або не приймати інші культурні, соціальні чи релігійні норми у межах поваги до прав людини. Основою виховання в дусі толерантності є правова освіта, спрямована на усвідомлення людьми своїх

79 Declaration of Principles on Tolerance. URL: <https://www.oas.org/dil/1995%20Declaration%20of%20Principles%20on%20Tolerance%20UNESCO.pdf>

прав і свобод, уміння захищати їх і водночас поважати права інших членів суспільства.

Практичний досвід діяльності громадських організацій свідчить, що найефективнішим способом формування толерантності є безпосередня участь молоді у роботі структур громадянського суспільства. Саме спільна діяльність студентів, представників різних культур і соціальних груп у громадських ініціативах створює простір для міжкультурного діалогу. У процесі такої взаємодії людина починає краще розуміти «іншого», поступово позбавляючись упереджень і визнаючи право кожного на самобутність. Діалог, у свою чергу, стає інструментом подолання внутрішніх бар'єрів та основою для формування справжньої громадянської свідомості.

Ідеї виховання віротерпимості як окремого аспекту толерантності базуються на кількох ключових методологічних принципах. По-перше, виховання віротерпимості повинно здійснюватися з урахуванням прав людини, зокрема свободи світогляду та віросповідання. По-друге, релігійна освіта у світських закладах має бути позаконфесійною, що відповідає конституційному принципу відокремлення церкви від держави. По-третє, релігійні ідентичності повинні узгоджуватися з основними суспільними пріоритетами, серед яких для України є повага до національного законодавства, демократичних цінностей і принципів громадянського суспільства.

Формування атмосфери толерантності у суспільстві тісно пов'язане з вихованням таких громадянських цінностей, як громадянськість і патріотизм. Громадянськість як риса особистості полягає у свідомому ставленні людини до власних прав і обов'язків, у готовності діяти відповідально, брати участь у суспільному житті та відстоювати демократичні принципи. Вона включає не лише знання правових норм, але й внутрішню мотивацію до соціально корисної діяльності.

Прояв громадянськості може бути різним: від участі у політичних, правових чи професійних ініціативах до активної громадської позиції, яка не

завжди збігається з офіційною лінією влади. Нерідко справжня громадянськість виявляється саме у конструктивній критиці або протидії недемократичним рішенням, тобто у готовності відстоювати суспільне благо навіть у протилежність інтересам державних інституцій. Таким чином, громадянськість є показником зрілості студентської молоді, її здатності не лише брати участь у розв'язанні проблем університетського середовища, а й впливати на суспільно-політичні процеси загалом, пропонуючи нові ідеї та ініціативи для розвитку демократичного суспільства.

Виховання громадянськості неможливе без формування патріотизму, оскільки обидві ці якості є взаємодоповнювальними складниками світоглядної і ціннісної системи особистості. Патріотизм можна визначити як особливу спрямованість самореалізації людини та її соціальної поведінки, що виявляється у відданості Батьківщині, готовності діяти задля збереження державного суверенітету, територіальної цілісності, стабільного розвитку й безпеки країни. Це почуття передбачає пріоритет громадських і національних інтересів над приватними потребами, відповідальність за спільне благо, а також прагнення служити суспільству, що надає сенсу життю окремої особистості й соціальних груп⁸⁰. Такий підхід дозволяє розглядати патріотизм як ключову цінність громадянського суспільства, а патріотичне виховання — як процес формування системи моральних орієнтирів, у центрі яких стоїть добробут держави та її народу.

Протягом останніх десятиліть поняття патріотизму зазнало численних спотворень і маніпуляцій, коли його почали підміняти політичними або релігійними ідеологіями. У сучасному суспільному дискурсі часто трапляється змішування патріотизму з націоналізмом чи радикалізмом, коли під гаслами «служіння нації» фактично поширюються ідеї нетерпимості та національної винятковості. Наприклад, гасло «Нація понад усе», що використовується окремими молодіжними організаціями, суперечить

80 Dewey J. *Reconstruction in Philosophy*. New York: H. Holt and Company, 1920. 494 p. URL: <https://cmc.marmot.org/Record/.b13000998>

гуманістичному змісту справжнього патріотизму, який передбачає не протиставлення, а єдність і повагу до всіх народів, що мешкають в Україні. Істинний патріотизм має ґрунтуватися на відкритості, взаємоповазі, визнанні культурного розмаїття, оскільки лише тоді він стає моральним і підносить народ духовно, не перетворюючись на форму шовінізму чи ксенофобії.

Виховна система, що передбачає патріотичне виховання, потребує чіткого розмежування між патріотизмом і націоналізмом, уточнення поняття національного виховання та визначення його морально-етичних меж. У цьому контексті саме громадянськість як фундаментальна цінність громадянського суспільства виступає запобіжником проти формування крайніх націоналістичних настроїв серед молоді. Громадянськість — це не лише система прав і обов'язків, а передусім світогляд, що сприяє консолідації суспільства, зміцненню його єдності та відповідальності кожного за спільне майбутнє.

Патріотичне виховання, побудоване на принципах громадянськості, стає важливою складовою системи національної безпеки. Для суспільства в цілому патріотизм повинен бути не лише емоційним почуттям, а ціннісно-смісловим ядром, навколо якого вибудовується громадянська ідентичність, соціальний ідеал та усвідомлення національної гідності. Сила держави вимірюється не лише її військовим чи економічним потенціалом, а передусім рівнем відданості її громадян своїй країні.

У межах вищої школи патріотичне та громадянське виховання може здійснюватися як у навчальному процесі, так і в позааудиторній діяльності. Значний потенціал мають студентські наукові товариства, клуби, конференції, волонтерські рухи, виховні акції патріотичного спрямування, зустрічі з ветеранами, правозахисниками та учасниками сучасних подій. Такі форми діяльності сприяють формуванню активної громадянської позиції, почуття відповідальності за державу та розвитку національної свідомості.

Виховання цінностей громадянського суспільства у студентів ґрунтується на усвідомленні власних прав і обов'язків та передбачає

безпосередню участь у діяльності соціальних інститутів — освітніх закладів, професійних об'єднань, неурядових організацій, засобів масової інформації, національно-культурних і релігійних спільнот. Ефективність цього процесу визначається регулярністю та систематичністю залучення студентів до громадської діяльності, що сприяє формуванню навичок співпраці, взаємної відповідальності та вмінь захищати власні права і свободи. Інститути громадянського суспільства, зокрема органи студентського самоврядування, повинні мати дієві механізми впливу, комунікацій і громадського контролю, що забезпечують зворотний зв'язок між владою, студентами та суспільством.

Участь студентської молоді у діяльності громадських організацій сприяє розвитку її ціннісної свідомості у кількох вимірах. У гносеологічному — це розширення знань про демократію, права людини, принципи правової держави; в аксіологічному — утвердження гуманістичних цінностей, позитивного ставлення до демократичних інститутів та правового порядку; в акмеологічному — становлення активності, ініціативності, громадянської зрілості; у діяльнісному — набуття практичного досвіду участі у соціальному житті, формування культури поведінки, відповідальності, толерантності й патріотизму⁸¹.

Отже, основні цінності громадянського суспільства — права людини, свобода, толерантність, патріотизм і громадянськість — становлять підґрунтя формування світоглядної свідомості студентської молоді. Вони забезпечують підготовку освічених, моральних і соціально активних громадян, здатних до конструктивної співпраці, міжкультурного діалогу та відповідального ставлення до майбутнього своєї держави. Подальші наукові дослідження у цій сфері мають бути спрямовані на вивчення сучасного студентства як потенціалу для оновлення української інтелігенції, здатної забезпечити розвиток духовних і ціннісних орієнтирів суспільства⁸².

81 Dewey J. *Reconstruction in Philosophy*. New York: H. Holt and Company, 1920. 494 p. URL: <https://cmc.marmot.org/Record/.b13000998>

82 Там само

2.3. Інституціоналізація громадянської освіти у національній політиці

В Україні за останні десятиліття було реалізовано низку проєктів, спрямованих на дослідження рівня громадянської свідомості та підвищення ефективності громадянської освіти. Серед них особливу увагу заслуговує ініціатива громадської організації Фонд «Європа ХХІ» — проєкт *«Громадянська освіта в Україні: рівень ефективності взаємодії вищої, середньої школи та неформальної освіти»*, який мав на меті визначити шляхи оптимізації взаємодії різних освітніх ланок у формуванні громадянських компетентностей молоді. Окрім цього, до розвитку громадянської освіти активно долучалися інші неурядові структури, серед яких — проєкт *«Мережа громадянської освіти»*, що реалізовувався Радою міжнародних досліджень та обмінів (IREX), а також ініціатива громадської організації *«Центр демократичного лідерства»* під назвою *«Впровадження інноваційних технологій у громадянську освіту»*.

Більшість із зазначених проєктів фінансувалися міжнародними донорами, зокрема фондами та програмами ЄС і США, що зумовило їх переважно локальний, «пілотний» характер, а не системне охоплення всієї країни⁸³. Саме тому до 2010-х років громадянська освіта в Україні розвивалася переважно завдяки ініціативам громадського сектору, а не державної політики.

Ситуація змінилася лише з початком системної реформи вітчизняної освітньої галузі, коли громадянська освіта вперше потрапила у фокус державної уваги. Починаючи з навчального року 2018/2019, у закладах загальної середньої освіти було запроваджено інтегрований курс *«Громадянська освіта»* для учнів 10-х класів, що стало важливим кроком до

83 Ольга Батіщева. Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання // Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід. URL: https://eprints.oa.edu.ua/2394/1/mater_konfer_web-1.pdf

формування цілісної моделі виховання активного громадянина⁸⁴. А вже 3 жовтня 2018 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 710-р було офіційно схвалено *Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні*⁸⁵.

В основі навчальної програми нового курсу лежить ідея про необхідність виховання демократичних цінностей та громадянської ідентичності серед молоді. Це зумовлено новими соціально-політичними реаліями, прагненням українського суспільства до інтеграції у європейський простір, утвердженням принципів демократії, правової держави та громадянської відповідальності. У документі підкреслюється важливість формування в молодих людей здатності до критичного мислення, усвідомленого вибору, участі у суспільних процесах, а також налагодження партнерських відносин у громаді на засадах взаємоповаги та соціальної злагоди. Таким чином, одним із ключових завдань школи стає підготовка громадян, здатних жити та діяти в умовах правової демократичної держави⁸⁶.

Водночас актуальність системного впровадження громадянської освіти в Україні пояснюється тим, що цей процес розпочався із запізненням майже на три десятиліття після здобуття незалежності. Відсутність комплексної державної політики у сфері громадянської освіти впродовж тривалого часу стала однією з причин повільного розвитку демократичних інститутів, низького рівня правової культури та громадянської активності населення. Це, своєю чергою, позначилося на процесі формування зрілого громадянського суспільства та національної консолідації.

На проблему низької громадянської участі молоді вказують і результати всеукраїнського дослідження «*Молодь України 2017*», проведеного Центром «*Нова Європа*» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно із соціологічною компанією *GfK Ukraine*. Опитування, проведене у липні–серпні 2017 року на

84 Концепція розвитку громадянської освіти в Україні // Верховна рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80/sp:max15?sp=:max15&lang=ru>

85 Громадянська освіта (інтегрований курс). Програма для 10-х класів ЗНЗ // Освіта в Україні. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

86 Українське “покоління Z”: цінності та орієнтири. Київ 2017 URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>

всій території України (за винятком АР Крим та непідконтрольних районів Донбасу), охопило 2000 респондентів віком від 14 до 29 років. Результати показали, що рівень участі молоді у громадському та політичному житті залишається низьким, а інтерес до демократичних практик та самоорганізації — фрагментарним. Окрім кількісного опитування, дослідники провели чотири фокус-групи у Львові, Одесі, Харкові та Чернігові, використавши методологію *Shell Youth Study*, яка з 1953 року успішно застосовується у Німеччині для аналізу соціальної динаміки молодіжного середовища⁸⁷.

Таким чином, розвиток громадянської освіти в Україні є не лише педагогічним завданням, а й стратегічним напрямом державної політики, що має на меті формування активного, свідомого громадянина — носія демократичних цінностей і відповідального члена суспільства.

Відповідно до методології дослідження, вікові межі опитаних охоплювали групу від 14 до 29 років, тоді як законодавство України визначає категорію молоді значно ширше — від 14 до 35 років⁸⁸.

Результати всеукраїнського опитування свідчать, що переважна більшість української молоді не виявляє стійкого інтересу до політики. Зокрема, 65 % респондентів зазначили, що взагалі не цікавляться або радше не цікавляться політичним життям. Спостерігається чітка вікова динаміка: серед підлітків 14–17 років повну байдужість до політики висловили 55 %, тоді як серед молоді віком 25–29 років цей показник знижується до 36 %. Проте навіть у старших вікових групах рівень зацікавленості політичними подіями залишається невисоким. Жодна з тем — ні внутрішня політика України, ні міжнародні відносини, зокрема політика ЄС, США чи Росії — не привертає значної уваги молоді: лише близько 5 % опитаних обрали варіант відповіді «дуже цікаво». Водночас найбільший інтерес викликають питання

87 Олександра Телегузова. Як залучити молодь до політики? // СД Платформа. URL: <https://sdplatform.org.ua/blogs/144/ak-zaluciti-molod-do-politiki>

88 Більшість молоді в Україні не вірить у майбутнє і не готова прийти на вибори – дослідження IRI України // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29240653.html>

внутрішньої політики України — 13 % респондентів зазначили, що їм «дуже» або «скоріше» цікаво стежити за національними політичними процесами⁸⁹.

Низький рівень політичної зацікавленості закономірно зумовлює слабку участь молодих людей у політичному житті держави. Для порівняння: за даними американських досліджень, проведених фахівцями Чиказького університету (University of Chicago) та Мілс-коледжу (Mills College) у 2014 році, 41 % молоді віком від 15 до 25 років брали участь щонайменше в одній політичній акції, а 44 % — у діяльності політичних організацій. В Україні ж подібна залученість залишається мінімальною, що свідчить про серйозний розрив між молоддю та політичною сферою.

Цю тенденцію підтверджують і результати дослідження, проведеного Міжнародним республіканським інститутом (IRI) за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Згідно з опитуванням, менше третини українців віком від 18 до 35 років планують брати участь у найближчих виборах. При цьому саме молодь демонструє найвищий рівень підтримки євроінтеграційного курсу України. Як зауважив програмний директор IRI Стівен Нікс, така політична пасивність молоді викликає занепокоєння, особливо напередодні президентських і парламентських виборів 2019 року⁹⁰.

Очевидно, що подібна аполітичність вимагає системного підходу до виховання компетентного, активного та відповідального виборця. З огляду на це, доцільним є внесення змін до змісту інтегрованого шкільного курсу *«Громадянська освіта»* для 10-х класів. Зокрема, до програми слід додати окремий тематичний розділ, присвячений формуванню виборчої культури, політичної грамотності та відповідальності за власний вибір. Наразі ці питання розглядаються лише побіжно в межах теми *«Демократичне суспільство та його цінності»*, що є недостатнім для ефективного виховання громадянської свідомості. Отже, у процесі розроблення нових навчальних

⁸⁹ Там само

⁹⁰ Більшість молоді в Україні не вірить у майбутнє і не готова прийти на вибори – дослідження IRI України // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29240653.html>

програм з громадянської освіти слід приділити особливу увагу виборчій активності як важливій складовій політичної соціалізації молоді⁹¹.

Сучасний етап розвитку громадянської освіти в Україні характеризується активним використанням новітніх цифрових технологій, що значно розширює можливості її поширення та підвищує ефективність навчального процесу. У контексті стрімкого зростання впливу інформаційних технологій і розвитку різних каналів комунікації, важливим положенням *Концепції розвитку громадянської освіти* є визнання необхідності охоплення усіх видів освіти — формальної, неформальної та інформальної. Як зазначається у документі, громадянська освіта має бути доступною на всіх освітніх рівнях і для всіх вікових груп населення, включно з освітою дорослих⁹².

У сфері неформальної освіти в Україні вже функціонує низка інноваційних освітніх платформ, що сприяють поширенню знань про громадянські компетентності поза межами традиційної освіти. Одним із найвідоміших прикладів є громадська ініціатива *Prometheus* — платформа масових відкритих онлайн-курсів (МВОК), де розміщено цикл курсів із громадянської освіти. У співпраці з провідними українськими університетами та викладачами *Prometheus* надає безкоштовний доступ до якісного освітнього контенту, а також можливість університетам, компаніям і громадським організаціям розміщувати власні навчальні курси на платформі. Користувачі поділяються на кілька основних категорій: учителі, учні, батьки та керівники закладів освіти. Для кожної з них розробляються окремі навчальні модулі. Ресурс містить методичні посібники, ілюстровані картки, відеоматеріали та інтерактивні завдання з питань рівності, плюралізму, запобігання конфліктам тощо. Зручна структура сайту дозволяє швидко

91 Там само

92 Концепція розвитку громадянської освіти в Україні // Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80/sp:max15?sp=:max15&lang=ru#n10>

відфільтрувати матеріали за тематикою, віковою категорією учнів чи типом навчального ресурсу⁹³.

Важливим кроком у розвитку цифрової громадянської освіти став швейцарсько-український проєкт *DOCCU (Development of Citizenship Competences in Ukraine* — «Розвиток громадянських компетентностей в Україні»), який реалізується в межах Швейцарської стратегії співробітництва для України на 2015–2018 роки у напрямку «Врядування та відновлення миру». Ініціатором виступила Швейцарська агенція з розвитку та співробітництва (ШАРС), яка доручила Інституту міжнародних проєктів в освіті Цюріхського педагогічного університету реалізувати програму на території України. Основними партнерами виступають Національна академія державного управління при Президентові України (НАДУ), Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів (КОІПОПК) та Одеський обласний інститут удосконалення вчителів (ООІУВ). Координацію програми здійснює НАДУ. Головною метою DOCCU є підтримка сталого розвитку українського громадянського суспільства шляхом поширення знань про демократію, освіту з прав людини та принципи громадянської участі. Пілотними регіонами проєкту стали Київська, Одеська, Полтавська, Львівська, Херсонська, Луганська, Івано-Франківська та Дніпропетровська області. Перша фаза реалізації тривала з 1 вересня 2013 року до 3 грудня 2018 року⁹⁴.

Одним із практичних результатів реалізації DOCCU стало створення міжнародної онлайн-платформи «*Живемо в демократії*» (*Living Democracy*), що функціонує за підтримки уряду Швейцарії⁹⁵. Цей ресурс орієнтований передусім на педагогів, які прагнуть підвищити якість викладання тем, пов'язаних із демократією, громадянською активністю та правами людини. Платформа також корисна для всіх громадян, які цікавляться питаннями демократичного виховання за європейськими стандартами. На сайті

93 Громадянська освіта // Prometheus. URL: <https://prometheus.org.ua/civileducation/>

94 Розвиток громадянських компетентностей в Україні. URL: <https://doccu.in.ua/#>

95 Життя в демократії. URL: <https://www.living-democracy.com.ua/>

розміщено навчальні матеріали, методичні рекомендації, кейси та мультимедійні ресурси, що сприяють формуванню громадянських компетентностей і правової свідомості. Наразі ініціатива *Living Democracy* реалізується у десяти країнах світу, а Україна посідає серед них чільне місце як одна з найактивніших платформ щодо впровадження сучасних методик громадянської освіти.

Отже, впровадження інноваційних технологій у сферу громадянської освіти створює нові можливості для поширення знань, формування демократичних цінностей і підвищення громадянської активності населення. Такі освітні платформи не лише доповнюють формальну систему освіти, а й забезпечують сталість громадянського розвитку суспільства у цифрову добу.

У сучасному інформаційному суспільстві соціальні мережі перетворилися на один із найпотужніших інструментів громадянської освіти та активізації молоді. Саме вони стають платформою, де формується нова громадянська свідомість, розвивається критичне мислення та реалізується соціальна активність. Згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного серед студентів Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 54 % молодих людей довіряють інформації, яку отримують із соціальних мереж. Найпопулярнішим джерелом інформації серед української студентської молоді є Facebook — понад 80 % опитаних зазначили, що саме через цю мережу найчастіше дізнаються про актуальні події. Водночас 13 % респондентів узагалі не цікавляться новинами в Інтернеті, що корелює з аналогічною часткою тих, хто не користується соціальними мережами⁹⁶.

Facebook, який щомісяця відвідують понад два мільярди користувачів у світі, залишається найпопулярнішою соціальною мережею і в Україні. За нещодавніми даними, 66,88 % українських інтернет-користувачів мають у ній власні сторінки, що свідчить про її величезний вплив на формування

96 Нерсисян Г. А. Медіаграмотність молоді – запорука протидії інформаційній агресії // Інвестиції: практика та досвід № 6/2018. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/6_2018/14.pdf

суспільної думки та громадянських орієнтирів. Таким чином, значна частина українців формує своє бачення подій і політичних процесів саме через повідомлення та дискусії у Facebook. Зміни у політиці цієї соціальної мережі, як зазначають дослідники, здатні істотно впливати на інформаційне середовище України та на те, як громадяни сприймають політичні процеси.

Для порівняння, у США ще у 2012 році 92 % молоді віком 18–29 років користувалися принаймні однією соціальною мережею, тоді як у 2005 році таких було лише 8 %. Ба більше, 44 % американської молоді не лише споживали контент, а й активно долучалися до створення й обговорення політичних матеріалів, публікуючи власні коментарі або поширюючи новини. Це підтверджує, що соціальні мережі стали ключовим інструментом формування громадянської позиції та політичної свідомості молоді⁹⁷.

Очевидно, що і в Україні роль соціальних мереж у процесі громадянського виховання поступово зростає. Їхня популярність зумовлена кількома чинниками. По-перше, вони забезпечують можливість самовираження, лідерства та участі у громадському житті без необхідності належати до великих політичних структур. По-друге, соціальні мережі знімають бар'єри, пов'язані із соціальним статусом, рівнем доходів або місцем проживання, створюючи простір рівних можливостей. По-третє, вони сприяють формуванню відкритого середовища спілкування між представниками різних соціальних і культурних груп, стимулюючи розвиток діалогу та взаєморозуміння між молоддю з різних регіонів країни.

Не менш важливою складовою громадянської освіти є її практична спрямованість. Вона дозволяє молодим людям не лише засвоювати теоретичні знання, а й застосовувати їх у реальному житті через участь у соціальних ініціативах, волонтерстві та місцевих проєктах. Для прикладу, у Сполучених Штатах участь у громадському житті є невід'ємною частиною шкільних курсів громадянської освіти і впливає на підсумкове оцінювання.

97 Alltogethernow: collaboration and innovation for youth engagement. The Report of the Commission on Youth Voting and Civic Knowledge 2013. URL: <https://civicyouth.org/wp-content/uploads/2013/09/CIRCLE-youthvoting-individualPages.pdf>

Так, у штаті Теннессі учнів оцінюють за реалізацією проєктів, спрямованих на вирішення соціальних проблем громади, розроблених у межах навчальної програми. У штаті Небраска до стандартів громадянської освіти включено принцип «активної участі у покращенні громади, держави та розвитку культури громадського діалогу між протилежними інтересами». Подібний підхід застосовується і в Міссурі, де Державна Освітня Рада заохочує школи залучати учнів до реальних соціальних ініціатив та громадських проєктів, спрямованих на покращення життя місцевих спільнот⁹⁸.

Таким чином, сучасна громадянська освіта повинна поєднувати цифрові інструменти комунікації, соціальні мережі та практичну громадську діяльність. Це дозволяє створити цілісне середовище, у якому молодь не лише сприймає інформацію, а й активно взаємодіє, формує власну позицію та бере участь у побудові демократичного суспільства.

Висновки до другого розділу

Становлення громадянської освіти в Україні мало еволюційний, багаторівневий і нерівномірний характер: від перших концептуальних напрацювань початку 2000-х років, які не були інституційно закріплені, до нормативного оформлення 2018 року із подальшими актуалізаціями у 2020 та 2022 роках. Первинна увага державних інституцій зосереджувалася переважно на виховному та формально-освітньому вимірах, що звужувало розуміння громадянської освіти до інформування про обов'язки, залишаючи на периферії питання цінностей, компетентнісних підходів і практик участі. Лише поєднання зусиль держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів дозволило поступово змістити акцент до демократичної культури, прав людини, участі й відповідальності.

Ключовою точкою інституційного перелому стало схвалення у 2018 році Концепції розвитку громадянської освіти, правова основа якої спирається на

98 EDUCATION TRENDS. The Civics Education Initiative 2015-17 // Education Commission of the states. URL: <https://www.ecs.org/wp-content/uploads/The-CivicsEducation-Initiative-2015-2017.pdf>

Конституцію України, базові закони та державні стратегії. Цей документ заклав рамку для інтеграції громадянської освіти у всі види навчання — формальну, неформальну та інформальну — й на всіх рівнях освіти, від школи до вищої та освіти дорослих. Водночас аналіз показує, що навіть після нормативної легітимації істотною залишається залежність від зовнішнього фінансування та проектної логіки міжнародних донорів, що спричиняє фрагментарність ініціатив і ускладнює формування сталої системи координації.

Оновлення Концепції у 2022 році закономірно відобразило безпековий вимір, посиливши вимоги до формування оборонної свідомості, громадянської стійкості, відповідальності за суверенітет і територіальну цілісність. Ідеться не про мілітаризацію освіти, а про розвиток компетентностей, потрібних для життя в умовах війни і водночас для збереження демократичних процедур, верховенства права та поваги до прав людини. Таким чином, громадянська освіта постає як механізм консолідації суспільства довкола правових і ціннісних засад, що поєднують свободу, гідність, відповідальність і національну ідентичність.

Ціннісна проблематика, розгорнута у підрозділі про концептуальні моделі громадянськості, окреслює фундамент громадянської освіти як виховання правової культури, правосвідомості, толерантності, патріотизму та активної громадянської позиції. Виявлена диспропорція між поширенням споживацьких орієнтацій і потребою у духовно-моральних орієнтирах актуалізує завдання цілеспрямованої корекції ціннісної сфери молоді. Наголос на правовій культурі як на поєднанні когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів підкреслює: знання норм є необхідною умовою, але не гарантує правомірної поведінки без внутрішнього прийняття цінності права і практик застосування. Толерантність інтерпретується не як пасивне «терпіння», а як активне визнання рівної гідності Іншого, що відповідає універсальним правам людини і запобігає радикалізації дискурсу під виглядом «псевдопатріотизму».

Патріотизм у межах громадянської освіти набуває змісту етико-громадянської відданості спільному благу, а не етноцентричної винятковості. У цьому сенсі патріотичне виховання діє як запобіжник від крайніх ідентичнісних інтерпретацій, коли саме громадянськість — із її вимогою участі, відповідальності, солідарності та поваги до прав — утримує виховний процес у межах демократичної традиції. Для вищої школи це означає органічне поєднання аудиторного навчання з позааудиторними практиками — волонтерством, проектною діяльністю, студентським самоврядуванням — що інституціоналізують механізми зворотного зв'язку й підзвітності.

В розділі також розглядається поступ інституціоналізації громадянської освіти у національній політиці через запровадження інтегрованого курсу «Громадянська освіта» у 10-х класах і розвиток змісту, зорієнтованого на критичне мислення, участь і комунікацію у громаді. Водночас емпіричні дані про низьку політичну зацікавленість і участь молоді підсвічують змістові лакуни шкільних програм, передусім у частині виборчої культури та політичної грамотності. Висновок впливає безпосередньо: для досягнення відчутних суспільних ефектів необхідне системне посилення компонентів, що формують компетентність виборця, відповідального учасника політичного процесу й адвоката прав людини у повсякденних ситуаціях.

Окремим вектором розвитку виступає цифровізація громадянської освіти: поєднання масових онлайн-платформ, тренінгових методик і відкритих освітніх ресурсів із практиками неформального навчання. Представлені приклади свідчать, що цифрові екосистеми не заміщують формальну освіту, а розширюють поле залучення, дозволяючи будувати індивідуальні траєкторії, підсилювати міжсекторальну співпрацю та швидко масштабувати перевірені методики. Водночас висока роль соціальних мереж як середовища споживання і творення контенту означає потребу в системному розвитку медіаграмотності та етичної культури онлайн-комунікації, аби перетворити мережі з простору емоційної мобілізації на інструмент відповідальної участі.

Сукупність проаналізованих фактів дозволяє констатувати, що громадянська освіта в Україні набуває рис цілісної політики з виразним ціннісним ядром і багатоканальною інфраструктурою реалізації. Проте її стійкість і результативність обмежуються трьома взаємопов'язаними чинниками: домінуванням проектної логіки та донорозалежності, недостатньою прозорістю процедур відбору і координації, а також відставанням змісту окремих програм від реальних потреб політичної соціалізації молоді. Подолання цих бар'єрів потребує інституційної координації на рівні державної політики, стабільного бюджетного фінансування, уніфікованих підходів до термінології та методик і запровадження національної системи моніторингу та оцінювання впливу.

У підсумку громадянська освіта окреслюється як стратегічний ресурс модернізації, який поєднує правові знання з ціннісними настановами та практиками участі, підтримує суспільну стійкість у умовах війни і водночас утверджує культуру прав людини, діалогу та підзвітності. Вона працює тоді, коли вибудовується не як разове навчальне втручання, а як безперервний процес, що проходить через школу, університет, громаду, цифрові спільноти та професійні середовища. Саме така конфігурація — із оновленим змістом, чіткими процедурами, довгостроковим фінансуванням і якісними механізмами оцінювання — здатна забезпечити перехід від декларацій до стабільних соціальних ефектів: зростання довіри, підвищення правової культури, розширення участі та консолідації демократичної політичної нації.

Отже, в підсумку громадянська освіта в Україні перебуває на етапі інституційного дозрівання, де досягнуті нормативні та організаційні результати мають бути підсилені змістовою модернізацією, системною координацією і вкоріненням у щоденні практики громадян. Лише так вона виконуватиме своє головне призначення — формувати компетентного, етично вмотивованого й відповідального громадянина, здатного діяти на засадах права і свободи в інтересах спільного блага.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1. Реалізація громадянської освіти в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення

Умови повномасштабної російсько-української війни радикально змінили контекст реалізації громадянської освіти в Україні. Якщо до 24 лютого 2022 р. вона розгорталася переважно в руслі імплементації компетентнісного підходу Нової української школи та європейських стандартів освіти для демократичного громадянства й прав людини, то після запровадження воєнного стану її зміст, форми й пріоритети були суттєво переорієнтовані на забезпечення стійкості освітньої системи, підтримку учнів і вчителів у кризових умовах, формування національної та громадянської ідентичності, здатної витримати тривалу агресію. Концептуальні засади громадянської освіти, закладені в реформі Нової української школи, де формування громадянської компетентності визначено однією з ключових цілей шкільної освіти⁹⁹, стали базою для адаптації освітнього процесу до викликів війни.

Правові рамки реалізації громадянської освіти в нових умовах були уточнені та посилені ухваленням Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022), де громадянська освіта розглядається як інструмент формування громадянських компетентностей через навчальні курси, виховну й просвітницьку діяльність упродовж життя¹⁰⁰. У поєднанні з уже наявними документами Ради Європи щодо освіти для демократичного

99 Iliichuk L., Verezhak L. Development of civic competencies of students: new approaches and practices under NUSH // *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. 2021. № 24. С. 104–107. DOI: 10.15330/msuc.2021.24.104-107. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/5287>

100 Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»: Закон України № 2834-IX від 13.12.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20>

громадянства та прав людини, а також дорожньою картою освітніх реформ до 2025 р. ці норми задали стратегічний вектор для інтеграції воєнного досвіду в політику громадянської освіти¹⁰¹.

Однією з провідних тенденцій стало зміщення акцентів з переважно когнітивного виміру громадянської освіти до її афективно-ціннісного та діяльнісного компонентів. Повномасштабна війна актуалізувала питання безпеки, прав людини в умовах збройного конфлікту, захисту дітей, прав внутрішньо переміщених осіб, критичного мислення щодо дезінформації, медіаграмотності, уміння протидіяти ворожим наративам. Аналітичні дослідження трансформацій шкільної освіти в умовах воєнного стану засвідчують, що вчителі інтегрують у зміст уроків громадянської освіти теми міжнародного гуманітарного права, правових механізмів захисту прав людини, ролі місцевих громад у забезпеченні стійкості та солідарності¹⁰².

Особливе значення мають методичні та управлінські рішення Міністерства освіти і науки України, спрямовані на забезпечення безперервності навчання в умовах постійної загрози обстрілів, евакуацій, вимушеного переміщення учнів і вчителів. Оновлені рекомендації МОН щодо організації освітнього процесу під час воєнного стану передбачають гнучкі моделі поєднання очного, дистанційного й змішаного навчання, врахування безпекової ситуації в регіонах, особливу увагу до психоемоційної підтримки учасників освітнього процесу та розвитку в них навичок саморегуляції, взаємодопомоги, емпатії¹⁰³. У цьому контексті громадянська освіта виступає не лише як предметна галузь, а як наскрізний компонент шкільного середовища, що формує атмосферу поваги до гідності, прав і свобод людини навіть у ситуації постійної небезпеки.

101 Council of Europe. Ukraine Education for Democratic Citizenship and Human Rights (EDC/HRE). URL: <https://www.coe.int/en/web/edc/ukraine>

102 Education during War: The Ukrainian Schools' Experience. 2024. URL: <https://www.skeptic.in.ua/wp-content/uploads/2024-Education-during-War-Ukrainian-Schools-Experience-EN.pdf>

103 МОН України. МОН оновило методичні рекомендації щодо здобуття освіти дітьми у період воєнного стану. 28 серпня 2025. URL: <https://www.mon.gov.ua/news/mon-onovylo-metodychni-rekomendatsii-shchodo-zdobuttia-osvity-ditmy-u-period-voiennoho-stanu>

Аналітичні звіти міжнародних організацій фіксують масштабні руйнування освітньої інфраструктури, масову вимушену міграцію дітей та педагогів, значні розриви в освітніх траєкторіях, що створює серйозні ризики для реалізації права на освіту й рівного доступу до якісного навчання¹⁰⁴. Водночас саме в цих умовах проектується й новий зміст громадянської освіти, зорієнтований на розвиток стійкості (resilience), здатності до демократичної участі й взаємної підтримки в умовах затяжної кризи. У роботах українських дослідників підкреслюється, що громадянська освіта у воєнний час має поєднувати патріотичний компонент із критичним мисленням, правовою культурою та чітким усвідомленням міжнародних стандартів прав людини, що запобігає спрощеним, ксенофобським або реваншистським інтерпретаціям¹⁰⁵.

У межах формальної освіти ключову роль відіграє інтеграція громадянсько-правових аспектів у чинні навчальні програми, зокрема курсу «Громадянська освіта» у 10 класі, історії України, правознавства, суспільствознавчих дисциплін. Дослідження засвідчують, що вчителі використовують потенціал цих предметів для обговорення тем демократії, верховенства права, конституційного ладу України, функціонування інститутів громадянського суспільства, аналізу реальних практик волонтерства, самоорганізації громад, участі молоді у волонтерських ініціативах¹⁰⁶. Важливою тенденцією стало поширення міжпредметних проєктів, де громадянська тематика поєднується з вивченням історії, літератури, інформатики, медіаграмотності, що дає змогу осмислювати війну та її наслідки у ширшому гуманітарному та правовому контексті.

Не менш вагомим простором реалізації громадянської освіти є неформальна та інформальна освіта: молодіжні організації, учнівське

104 UNICEF. Education in emergencies – Ukraine. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/topics/education-emergencies>

105 Разумков Центр. Політична освіта. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>

106 Ілійчук Л., Вережак Л. Формування громадянської компетентності учнів: сучасні підходи та досвід упровадження в умовах НУШ // *Гірська школа українських Карпат*. 2021. № 24. С. 104–107. DOI: 10.15330/msuc.2021.24.104-107. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/5287>

самоврядування, волонтерські ініціативи, онлайн-курси, локальні спільноти. У публікаціях, присвячених формуванню активної життєвої позиції здобувачів освіти в умовах надзвичайних ситуацій, підкреслюється, що участь підлітків і молоді в організації допомоги внутрішньо переміщеним особам, зборі гуманітарної допомоги, інформаційних кампаніях сприяє розвитку відповідальності, солідарності, відчуття причетності до національної спільноти. Водночас дослідники застерігають від надмірної мілітаризації виховного простору та наголошують на потребі зберігати гуманістичний, правозахисний і демократичний характер громадянської освіти, навіть коли вона функціонує в умовах тотальної війни¹⁰⁷.

Перспектива післявоєнного відновлення висуває перед системою громадянської освіти низку стратегічних завдань. По-перше, йдеться про необхідність цілеспрямованої роботи з подолання освітніх втрат і нерівностей, що посилилися внаслідок війни. Для громадянської освіти це означає розширення інклюзивних практик, підтримку дітей, які пережили окупацію, депортацію, вимушене переселення, втрату близьких, інтеграцію тем психосоціальної підтримки, ненасильницької комунікації, медіації конфліктів у шкільний і позашкільний простір. По-друге, у фокусі опиняються питання перехідної справедливості, суспільного діалогу щодо воєнних злочинів, пам'яті про жертв агресії, реінтеграції деокупованих територій. Ці складні теми потребують делікатного, науково виваженого й правового опрацювання в курсах історії, правознавства, громадянської освіти, спираючись на міжнародні стандарти перехідної юстиції та досвід інших країн, що пережили збройні конфлікти¹⁰⁸.

По-третє, післявоєнне відновлення відкриває можливість для глибшої інтеграції української системи громадянської освіти в європейський освітній простір. Розробки українських учених у сфері освіти для демократичного

107 Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 жовтня 2022 р. [Електронне видання]. Київ : ДНУ "Інститут освітньої аналітики", 2022. 360 с. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/theses_2022.pdf

108 OHCHR. Report on the human rights situation in Ukraine, 1 March 31 May 2024. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-07/24-07-02-OHCHR-39th-periodic-report-Ukraine_1.pdf

громадянства й цифрового громадянства уже сьогодні орієнтуються на рекомендації Ради Європи, пріоритети ЄС у сфері громадянської компетентності, цифрової безпеки, протидії мові ворожнечі¹⁰⁹. Це передбачає розбудову системи підготовки й підвищення кваліфікації педагогів, здатних працювати з чутливими темами війни, прав людини, міжкультурного діалогу, забезпечення академічної свободи вчителя при одночасному дотриманні принципів науковості, плюралізму й поваги до гідності кожної людини.

Таким чином, реалізація громадянської освіти в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення постає як багатовимірний процес, у якому поєднуються завдання забезпечення безпеки й безперервності навчання, підтримки психосоціального благополуччя учнів і педагогів, формування стійкої національної та громадянської ідентичності, здатної витримати тривалу агресію, а також підготовки молодого покоління до активної участі у відбудові демократичної, правової, європейсько орієнтованої України. Наукові дослідження, офіційні аналітичні звіти й нормативно-правові акти засвідчують, що війна не лише ускладнила реалізацію громадянської освіти, а й надала їй нової актуальності та змістової глибини, перетворивши її на один із ключових інструментів стійкості та трансформації українського суспільства.

109 Шкільна освіта для демократичного громадянства: український та європейський досвід : наук.-аналіт. матеріали / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України ; В. Ю. Биков, М. П. Лещенко, О. В. Овчарук ; [за участю О. О. Гриценчук, І. В. Іванюк (пер. з англ. додатків)] / за заг.ред. В.Г.Кременя. Київ: ІТЗН НАПН України, 2021. 75 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728643/1/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%86%D0%86%D0%A2%D0%97%D0%9D_%D0%9E%D0%94%D0%93_%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf

3.2. Аналіз державних і громадських програм з формування громадянських компетентностей

Розвиток системи громадянської освіти в Україні в останні десятиліття відбувається в логіці поєднання державних політик і широкого спектра громадських та міжнародних ініціатив. В основі цього процесу лежить нормативне визнання соціальної й громадянської компетентностей як однієї з ключових наскрізних компетентностей Нової української школи, закріплене в Законі України «Про освіту» (2017) та Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Саме в цьому контексті була ухвалена Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (розпорядження КМУ № 710-р від 03.10.2018 р.) та внесені до неї зміни 2022 р., де громадянські компетентності визначено як цільовий результат освітньої політики й підґрунтя для інтеграції громадянської тематики у формальну, неформальну та інформальну освіту протягом життя¹¹⁰.

Аналітичні розвідки українських дослідників підкреслюють, що затвердження Концепції та відповідної Стратегії розвитку громадянської освіти на період до 2022 р. стало важливим етапом інституціоналізації цієї сфери. Так, Т. Кравчинська, спираючись на контент-аналіз нормативно-правових актів, показує, що стратегічні напрями державної політики – правова освіта, формування громадянської ідентичності, розвиток критичного мислення, медіаграмотності, інклюзії та волонтерства – прямо орієнтовані на розвиток громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти й у всіх її складниках¹¹¹. У її інтерпретації державні документи

110 Про схвалення Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України; № 710-р від 03.10.2018 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/710-2018-%D1%80>

111 Кравчинська Т. С. Формування громадянської компетентності педагога Нової української школи //

задають рамку для освітніх програм, але потребують доповнення через цілеспрямовані програми професійного розвитку педагогів, без яких реалізація компетентнісних підходів залишається декларативною.

Дослідження В. Карпенка та експертів Національного інституту стратегічних досліджень засвідчують поступове формування в Україні цілісної системи громадянської освіти, в якій державна політика й громадський сектор взаємодіють у режимі партнерства. У цих працях наголошується, що ранні ініціативи – від концепції громадянської освіти, розробленої групою науковців і практиків ще наприкінці 1990-х, до пілотних навчальних курсів і посібників – заклали ідейні та методичні підвалини для пізніших державних програм. Водночас звертається увага на те, що без механізмів зворотного зв'язку та моніторингу ефективності програми ризикують залишатися сукупністю розрізнених проектів, а не елементами стійкої політики¹¹².

Окремим маркером посилення ролі держави стала інтеграція громадянської освіти в зміст загальної середньої освіти. У Державному стандарті базової середньої освіти та модельних програмах для громадянської й історичної освітньої галузі визначено завдання формування ідентичності громадянина України, готового діяти на засадах демократії, прав людини, патріотизму та нетерпимості до корупції; очікувані результати навчання прямо пов'язуються з громадянською позицією, участю в житті громади, критичним ставленням до інформації¹¹³. Важливим кроком стало запровадження окремого курсу «Громадянська освіта» в 10-му класі, підручники до якого створено авторськими колективами, що мають багаторічний досвід у сфері громадянської освіти. Як показує Т. Демчук,

Вісник післядипломної освіти. 2020. Вип. 8(37), серія «Педагогічні науки». С. 74–88. DOI: 10.32405/2218-7650-8(37)-74-88. URL:

https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717381/1/Bulletin_8_37_Pedagogika_Tatyana_Kravchinska_UA.pdf

112 Карпенко М. М. Інституалізація громадянської освіти в Україні / М. М. Карпенко ; Національний інститут стратегічних досліджень, відділ гуманітарної безпеки. Київ, 2018. 28 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/111AZ_Gromad_Osvita_Karpenko_28.11.2018-1da5f.pdf

113 Міністерство освіти і науки України; Освіта.ua. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі у 2024/2025 навчальному році. Київ, 2024. 16 с. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/930/93010/Hromad_istorychna__1_.pdf

саме синергія експертизи громадянського суспільства й державних інституцій у процесі розроблення змісту цього курсу дала змогу закласти в нього сучасні підходи до формування компетентностей, орієнтованих на активну участь, критичне мислення й цінності демократії¹¹⁴.

Разом із тим, системний аналіз державних програм засвідчує їхню значну залежність від зовнішньої підтримки. Один із наймасштабніших проєктів – програма «Школи за демократію: підтримка освітніх реформ в Україні», реалізована Європейським центром ім. Вергеленда у співпраці з МОН України та профінансована Міністерством закордонних справ Норвегії, – поєднав роботу з освітньою політикою, пілотування нових стандартів якості, демократизацію шкільного життя та розроблення цифрових ресурсів¹¹⁵. За три роки програма безпосередньо охопила понад 300 шкіл і понад 19 тисяч учителів, учнів, батьків та представників громад, а загальна кількість бенефіціарів перевищила 55 тисяч осіб. У межах пілотного проєкту було розроблено інструменти вимірювання громадянських компетентностей учнів 7-х класів і показано статистично значуще зростання окремих показників після року участі в програмі. Це свідчить, що добре спроектовані програми, які поєднують зміну політик, розвиток потенціалу педагогів і створення нових навчальних ресурсів, здатні реально впливати на рівень громадянських компетентностей.

У дослідженні Т. Демчука особливий акцент робиться на тому, що багато інновацій у сфері громадянської освіти виникають саме в рамках громадських проєктів за підтримки міжнародних донорів, а вже потім інкорпоровуються в державну політику. Автор показує, як проєкти «Освіта для демократії в Україні», діяльність Інституту громадянської освіти імені Сергія Рябова, Всеукраїнської асоціації «Нова Доба» з її інтерактивним курсом «3D

114 Демчук Т. Еволюція громадянської освіти в Україні через призму співпраці держави і суспільства // *Empirio. Політологія*. 2025. Т. 2, № 1. С. 3–14. DOI: 10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/24da7105-bd5d-4f2f-a9e1-5ff10449fa1a/content>

115 European Wergeland Centre. *Schools for Democracy: Supporting Education Reforms in Ukraine – Project Report* 2017-2019. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/369/schools_for_democracy_project_report_2017-2019__en.pdf

Демократії: думаємо, дбаємо, діємо», програми IFES «Демократія: від теорії до практики» та інші ініціативи стали майданчиками для апробації інтерактивних методик, інструментів оцінювання та онлайн-курсів, які нині використовуються в системі формальної освіти, включно з платформою «Дія.Освіта»¹¹⁶. Водночас дослідник зауважує, що залежність більшості таких проектів від донорського фінансування зумовлює їхню часову обмеженість і нерівномірне територіальне покриття, що створює ризики регіональної нерівності в доступі до якісної громадянської освіти.

Вагомим прикладом програм, спрямованих на формування громадянських компетентностей через розвиток критичного мислення та медіаграмотності, є проєкт IREX «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність». Він реалізується у партнерстві з МОН України, Міністерством культури та інформаційної політики й Академією української преси, за підтримки урядів США та Великої Британії, і має на меті інтеграцію інфомедійної грамотності в навчальні програми закладів освіти¹¹⁷. У збірнику «Методика інтеграції в проєкті “Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність”» запропоновано методичні моделі включення вправ із медіаграмотності у різні навчальні предмети, що прямо корелює з компонентом громадянських компетентностей, пов’язаних із критичною оцінкою інформації, протидією дезінформації та участю в демократичних процесах¹¹⁸. В оновлених рекомендаціях МОН щодо викладання інтегрованого курсу «Громадянська освіта» прямо наголошується на доцільності використання матеріалів IREX, зокрема посібника Т. Ремех для 10 класу, як ресурсу для реалізації завдань курсу. Це означає, що

116 Демчук Т. Еволюція громадянської освіти в Україні через призму співпраці держави і суспільства // *Empirio. Політологія*. 2025. Т. 2, № 1. С. 3–14. DOI: 10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/24da7105-bd5d-4f2f-a9e1-5ff10449fa1a/content>

117 IRO / Академія української преси. Віртуальне відкриття проєкту «Вивчай та розрізняй: інфомедійна грамотність в освіті». 13.07.2023. URL: <https://medialiteracy.org.ua/virtualne-vidkryttya-proyektu-vyvchaj-ta-rozriznyaj-infomedijna-gramotnist-v-osviti/>

118 Методика інтеграції в проєкті «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність»: збірник матеріалів / редкол.: В. Ф. Іванов (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Академія української преси ; IREX ; Центр вільної преси, 2022. 160 с. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/369/schools_for_democracy_project_report_2017-2019__en.pdf

медіаграмотність дедалі більше сприймається не як окрема тема, а як органічний компонент громадянських компетентностей.

Аналіз нагромадженого досвіду свідчить, що державні й громадські програми не обмежуються рівнем загальної середньої школи, а поступово охоплюють професійну й вищу освіту. IFES-курси для студентів та учнів закладів професійної освіти («Демократія: від теорії до практики», «Демократія: ідеї в дії»), онлайн-курс «Демократія через дії» та модулі з демократичного врядування і прав людини, інтегровані в магістерські програми, зафіксовані в аналітичних матеріалах і статистиці самої організації. Демчук зазначає, що станом на 2024 рік ці програми пройшли понад 13 тисяч студентів, а їхня цінність полягає у поєднанні знань про демократію з практичними завданнями, які вимагають участі в громадських ініціативах, локальних проєктах і дискусіях¹¹⁹. Таким чином, формування громадянських компетентностей виходить за межі шкільного рівня й перетворюється на наскрізний пріоритет усього освітнього простору.

Разом з тим, навіть найуспішніші програми не позбавлені проблемних аспектів. Порівняльний аналіз показує, що значна частина ініціатив реалізується у форматі пілотних або короткострокових проєктів, із залученням мотивованих «передових» шкіл, тоді як інші заклади освіти залишаються осторонь. У звіті програми «Schools for Democracy» підкреслюється наявність розриву між новими політиками й реальною культурою шкільної освіти: традиційні практики «знаннєвого» навчання, домінування підсумкового оцінювання й орієнтація на зовнішній контроль часто гальмують упровадження демократичних підходів, навіть за наявності нормативної підтримки¹²⁰. Подібні висновки містяться й у працях українських педагогів, які наголошують на недостатньому рівні підготовки

119 Демчук Т. Еволюція громадянської освіти в Україні через призму співпраці держави і суспільства // *Empirio. Політологія*. 2025. Т. 2, № 1. С. 3–14. DOI: 10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/24da7105-bd5d-4f2f-a9e1-5ff10449fa1a/content>

120 European Wergeland Centre. *Schools for Democracy: Supporting Education Reforms in Ukraine – Project Report 2017-2019*. 2019. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/369/schools_for_democracy_project_report_2017-2019__en.pdf

вчителів до роботи з компетентнісними завданнями, брак часу на рефлексію та міждисциплінарну координацію, а також на нерівномірності ресурсного забезпечення шкіл у різних регіонах¹²¹.

Після 2014 року, а особливо в умовах повномасштабної російсько-української війни, акценти в державних і громадських програмах громадянської освіти зміщуються у бік поєднання демократичних цінностей із питаннями національної безпеки, стійкості громад та підтримки освітнього процесу в умовах воєнного стану. У Концепції розвитку громадянської освіти та в оновлених нормативних документах підкреслюється необхідність формування здатності протидіяти гібридним загрозам, інформаційним атакам, а також виховання відповідальності за захист демократії й прав людини навіть у кризових умовах¹²². Громадські програми – від медіаграмотнісних ініціатив до молодіжних проєктів участі – інтегрують компоненти психологічної стійкості, солідарності, волонтерства й допомоги внутрішньо переміщеним особам та військовим. У цьому сенсі формування громадянських компетентностей набуває виразно екзистенційного виміру, пов'язаного не лише з розумінням демократії, а й із практикою її захисту.

Узагальнюючи, сучасний ландшафт державних і громадських програм з формування громадянських компетентностей в Україні можна охарактеризувати як динамічний, багаторівневий і водночас фрагментований. З одного боку, наявність Концепції розвитку громадянської освіти, стратегії її реалізації, нових стандартів і навчальних програм свідчить про інституціоналізацію цієї сфери та її інтеграцію в освітню політику. З іншого боку, значна роль громадських організацій і міжнародних партнерів, що генерують більшість інноваційних практик, ставить питання про

121 Кравчинська Т. С. Формування громадянської компетентності педагога Нової української школи // *Вісник післядипломної освіти*. 2020. Вип. 8(37), серія «Педагогічні науки». С. 74–88. DOI: 10.32405/2218-7650-8(37)-74-88. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717381/1/Bulletin_8_37_Pedagogika_Tatyana_Kravchinska_UA.pdf

122 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту державного суверенітету та конституційного ладу України» : Закон України № 893-IX від 17.05.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/893-2022-%D1%80>

довгострокову сталість цих змін, їх поширення за межі «островів успіху» та забезпечення системного моніторингу впливу програм на реальний рівень громадянських компетентностей учнів і студентів. Сучасні дослідження показують, що подальший розвиток системи вимагатиме не стільки створення нових проектів, скільки вибудовування цілісної екосистеми громадянської освіти, де державна політика, громадські ініціативи, підготовка педагогів та участь самих учнів і студентів будуть з'єднані в єдину, узгоджену логіку.

3.3. Оцінка ефективності сучасних освітніх практик та напрями їх удосконалення

Оцінка ефективності громадянської освіти в сучасній Україні неможлива без урахування її багатовимірного характеру, який поєднує державну політику, діяльність освітніх інституцій, громадських організацій, міжнародних партнерів і самих громадян. Громадянська освіта не зводиться до викладання окремого курсу чи дисципліни; вона стала процесом, що формує ціннісні орієнтири, суспільну довіру, культуру діалогу й відповідальності. Тому аналіз її ефективності має спиратися не лише на формальні показники засвоєння знань, а й на зміни у поведінкових моделях, рівні активності громадян, ступені їхньої солідарності й патріотизму.

Після 2022 року громадянська освіта продемонструвала високу адаптивність та здатність швидко реагувати на виклики часу. Її інституційна гнучкість виявилася у тому, що навчальні програми, ініціативи та педагогічні методики були оперативно переформатовані під умови війни. Освітні заклади перейшли до змішаних і дистанційних форм навчання, активно використовували цифрові платформи для проведення занять і тренінгів. Сам факт збереження системності освіти під час воєнних дій свідчить про її внутрішню життєздатність і стійкість, що є одним із важливих критеріїв ефективності¹²³.

123 Шевченко А. Є., Кудін С. В. Особливості викладання курсу «Громадянська освіта» в Україні (з 2022 р.) // Професійна освіта: методологія, теорія та технології. 2023. Вип. 17, С. 242–263. DOI: 10.31470/2415-3729-

Помітним результатом стало підвищення громадянської активності серед молоді, яка дедалі частіше бере участь у волонтерських, благодійних та соціальних проєктах. Ця тенденція є прямим свідченням того, що громадянська освіта виходить за межі класних кімнат і перетворюється на життєвий досвід. Учні, студенти, вчителі й батьки почали сприймати громадянські компетентності не як набір теоретичних знань, а як необхідну умову соціальної зрілості. Патріотизм, взаємодопомога, солідарність і відповідальність стали практично застосовуваними категоріями, які формуються не лише через навчання, а через реальну участь у спільних справах.

Суттєвим досягненням стало також розширення партнерства між державними органами влади та громадськими організаціями. У рамках освітніх ініціатив, таких як «Демократична школа» чи «EdCamp Ukraine», налагоджено сталі канали комунікації між освітянами, місцевими громадами та центральними органами влади. Це дозволяє формувати горизонтальні зв'язки, на яких ґрунтується демократична культура. Педагоги отримали можливість долучатися до розроблення освітньої політики, вносити пропозиції, адаптувати навчальні програми під потреби своїх громад. Така взаємодія засвідчує перехід від ієрархічної моделі управління освітою до моделі партнерства і співучасті, що є однією з ознак ефективності громадянської освіти як інструменту демократизації суспільства¹²⁴.

Водночас аналіз сучасного стану засвідчує наявність низки проблем, які гальмують повноцінну реалізацію потенціалу громадянської освіти. Однією з найпомітніших є фрагментарність системи, що виявляється у відсутності єдиного координаційного центру, відповідального за розвиток цієї сфери. Попри наявність численних програм і проєктів, між ними бракує узгодженості, що знижує їхній кумулятивний ефект. Друга проблема полягає

2023-17-242-263. URL: <https://ir.dpu.edu.ua/handle/123456789/1705>

124 Литвиненко Н. О. Партнерство шкільних громад у проєктах «Демократична школа» та EdCamp Ukraine як чинник розвитку громадянської освіти в Україні // Освітнологічний дискурс. 2023. № 2(37). С. 112–129. DOI: 10.28925/2312-5829.2023.2.112129.

URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/1234>

у нерівномірності доступу до якісної громадянської освіти: міські школи, як правило, мають більше ресурсів, ніж заклади освіти у сільській місцевості або прифронтових регіонах. Це створює ризик регіональних дисбалансів і знижує загальну ефективність впровадження компетентнісного підходу.

Серйозним викликом залишається недостатня підготовка педагогічних кадрів. Багато вчителів не мають спеціальної освіти у сфері громадянських компетентностей або досвіду викладання таких курсів. Хоча різноманітні тренінгові програми частково компенсують цю проблему, потреба у системній підготовці кадрів залишається гострою. Педагог повинен не лише передавати знання, а й бути прикладом громадянської зрілості, критичного мислення, комунікаційної культури. Без належної підтримки держави та підвищення престижу професії складно забезпечити стабільність і якість громадянської освіти.

Ще однією проблемою є недостатня інтеграція громадянської освіти у систему оцінювання навчальних досягнень. На сьогодні громадянські компетентності важко виміряти кількісно, тому часто вони залишаються поза увагою формального контролю. Це знижує мотивацію педагогів і учнів, адже результати їхньої роботи не завжди знаходять адекватне відображення в офіційних звітах і стандартах. У зв'язку з цим необхідно розробити індикатори, які дозволять оцінювати не лише знання, а й поведінкові установки, рівень участі в громадському житті, здатність до співпраці та толерантності¹²⁵.

У перспективі подальшого розвитку громадянської освіти в Україні доцільно акцентувати увагу на кількох напрямках удосконалення. Передусім необхідно посилити координацію між державними і недержавними суб'єктами освітньої політики, створивши інтегровану платформу, яка забезпечить обмін досвідом, планування спільних ініціатив і систематичний моніторинг результатів. Важливим завданням є також розширення мережі

125 Пометун О., Ремех Т. Оцінювання учнів з громадянської освіти в контексті компетентнісного підходу // Український педагогічний журнал. 2019. № 1. С. 86–97. DOI: 10.32405/2411-1317-2019-1-86-97. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/27>

регіональних центрів громадянської освіти, які могли б надавати методичну підтримку закладам освіти й громадським організаціям. Суттєвого розвитку потребує також науково-методична база, особливо в частині створення сучасних підручників, електронних ресурсів і дидактичних матеріалів, адаптованих до умов війни та післявоєнного відновлення.

Не менш значущим напрямом удосконалення є забезпечення тісного зв'язку громадянської освіти з національно-патріотичним вихованням, проте без втрати демократичного і гуманістичного змісту. Українське суспільство потребує моделі освіти, яка поєднуватиме патріотизм із критичним мисленням, любов до Батьківщини — з повагою до прав і свобод людини, готовність до захисту держави — з толерантністю і прагненням до миру. Саме такий баланс дозволяє формувати зрілого громадянина, який розуміє власну відповідальність не лише перед державою, а й перед спільнотою, до якої належить.

Отже, ефективність громадянської освіти в Україні визначається не лише кількістю програм чи нормативних актів, а передусім їх здатністю трансформувати суспільну свідомість. Успішність цього процесу вимірюється тим, наскільки громадяни здатні діяти спільно, відповідально, у межах закону та з повагою до людської гідності¹²⁶. Сьогодні громадянська освіта виступає фундаментом духовної та моральної стійкості української нації, засобом формування нової культури демократії, заснованої на солідарності, участі й спільній праці задля відновлення країни. Її подальший розвиток має ґрунтуватися на глибшій інтеграції у всі рівні освіти, підвищенні ролі вчителя як носія громадянських цінностей та розбудові партнерства між державою і громадянським суспільством. Саме ці чинники визначатимуть, чи зможе громадянська освіта стати не лише сферою знань, а живим простором, де виховується нове покоління українців — вільних, свідомих і відповідальних.

126 Серякова І., Кокоца Г. Civic education in Ukraine: a qualitative study of students' experiences of civic engagement (на прикладі Київського національного лінгвістичного університету) // *Advanced Education*. 2024. С. DOI: 10.20535/2410-8286.157613. URL: <https://ae.fl.kpi.ua/article/view/157613>

Важливим аспектом оцінки ефективності сучасних освітніх практик громадянської освіти є їх здатність інтегруватися у ширший соціальний контекст, зокрема у процеси демократичного врядування, децентралізації та євроінтеграції України. З одного боку, громадянська освіта виступає каталізатором демократичних перетворень, а з іншого — відображає рівень розвитку інституційної спроможності держави. Після Революції Гідності, а особливо у роки повномасштабної війни, концепт «громадянськості» набув конкретного змісту, що включає не лише політичну участь, а й здатність до самоорганізації, солідарності та волонтерства. Таким чином, ефективність громадянської освіти можна розглядати через призму її впливу на підвищення соціального капіталу, зростання довіри до інституцій та формування культури участі¹²⁷.

У цьому контексті варто зазначити, що освітні практики, спрямовані на формування громадянських компетентностей, дедалі частіше базуються на міждисциплінарному підході. Вони поєднують елементи історії, права, соціології, психології та навіть медіаграмотності. Такий інтегрований підхід дозволяє формувати в учнів комплексне бачення суспільних процесів, уміння критично оцінювати інформацію, брати участь у суспільному житті та здійснювати свідомий вибір. Зростання ролі критичного мислення є одним із найпомітніших досягнень сучасних освітніх реформ, оскільки воно безпосередньо впливає на стійкість до дезінформації — однієї з найсерйозніших загроз демократичному розвитку України в умовах інформаційних воєн.

Не менш важливим чинником ефективності виступає цифровізація громадянської освіти. Створення платформ «Всеукраїнська школа онлайн», «Дія.Освіта», «EdEra», «Prometheus» стало не лише реакцією на пандемію чи воєнні умови, а й доказом технологічної зрілості освітньої системи. Онлайн-курси, відеолекції, симуляційні ігри та інтерактивні модулі дозволяють

127 Мелеганіч Г. І. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України // Міжнародний науковий вісник. 2019. № 2(18). С. 22–37. DOI: 10.24144/2218-5348.2019.2(18).22-37. URL: [https://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2\(18\).22-37](https://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2(18).22-37)

охопити ширшу аудиторію, зокрема молодь із віддалених регіонів, переселенців, учнів з особливими освітніми потребами. Такий формат створює простір для розвитку інклюзивності — важливої складової демократичної культури, що забезпечує рівність можливостей кожного громадянина незалежно від місця проживання, соціального статусу чи фізичних обмежень.

Водночас цифрова трансформація освіти висуває нові виклики. Потрібна не лише технічна інфраструктура, а й цифрова грамотність учителів та учнів. Брак належної технічної підтримки, нестабільність інтернету в прифронтових районах або відсутність якісного контенту українською мовою можуть знижувати ефективність навчального процесу. Тому держава має забезпечити сталі механізми фінансування цифрової освіти, підтримку створення україномовних платформ, розвиток кібербезпеки й формування культури безпечної цифрової поведінки. Ці аспекти стають невід’ємною частиною громадянської компетентності XXI століття¹²⁸.

Ефективність громадянської освіти проявляється також у її здатності сприяти соціальній інтеграції та згуртованості суспільства. Освітній простір, який формує довіру, взаємну повагу та культуру діалогу, зменшує ризики поляризації та радикалізації. Під час війни особливо важливим є формування емпатії, солідарності та толерантності, що допомагає долати наслідки травматичних подій. Програми психологічної підтримки, інтегровані у громадянську освіту, дозволяють молоді осмислювати власний досвід, розвивати навички емоційної регуляції та конструктивного спілкування. Таким чином, громадянська освіта стає інструментом не лише формування компетентностей, а й соціального зцілення.

Особливу роль у підвищенні ефективності громадянської освіти відіграє міжнародна співпраця. Завдяки участі України у програмах Ради Європи, ЄС

128 Ханікян М. Digital Transformation of Education in the Context of Informatization of Education and Society Against the Background of Russian Armed Aggression: Current Problems and Vectors of Development // WISDOM. 2023. Vol. 21, No. 3. С. 122–135. DOI: 10.24234/wisdom.v21i3.813. URL: <https://wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/article/view/813>

та ЮНЕСКО українські педагоги отримали доступ до найкращих практик демократичної освіти, зокрема до методичних розробок «Рамки компетентностей для культури демократії» (Council of Europe, 2018). Її адаптація до українських умов дозволяє поєднати європейські стандарти з національними традиціями виховання. Участь у таких проєктах сприяє підвищенню якості підготовки педагогів, створенню навчальних матеріалів, розвитку міжкультурного діалогу й зміцненню європейської ідентичності молоді. Міжнародний вимір також посилює довіру до української освітньої системи, демонструючи її відкритість і прагнення до інтеграції у європейський простір освіти.

Післявоєнне відновлення України надає нові завдання громадянській освіті. Вона має сприяти формуванню культури миру, відбудови й відповідального громадянства. Молоде покоління повинно навчитися не лише боронити державу, а й брати участь у її реконструкції — через участь у місцевому самоврядуванні, соціальних ініціативах, волонтерських рухах. Відповідно, у навчальні програми доцільно включати модулі з медіації, врегулювання конфліктів, екологічної відповідальності, цифрового громадянства. Такі компоненти допомагають формувати нову якість взаємин між людиною та суспільством, засновану на активній позиції, гуманізмі та відповідальності за спільне благо¹²⁹.

Необхідним напрямом удосконалення є підвищення наукового підґрунтя громадянської освіти. Сьогодні в Україні бракує системних досліджень, які б оцінювали її вплив на соціальну поведінку, політичну участь чи рівень довіри до інституцій. Розроблення методик моніторингу ефективності освітніх практик дозволить ухвалювати обґрунтовані управлінські рішення, формувати стратегії розвитку, орієнтовані на результат. Важливо також створити єдиний національний центр громадянської освіти — науково-методичну установу, яка координуватиме дослідження, забезпечуватиме

129 Акіліна О., Панченко А., Горожанкіна А. Implementation of Peacebuilding Education in Educational Institutions of Ukraine // Continuing Professional Education: Theory and Practice. 2023. № 4(77). С. 7–17. DOI: 10.28925/1609-8595.2023.4.1. URL: <https://npo.kubg.edu.ua/article/view/293978>

стандартизацію навчальних матеріалів і підвищення кваліфікації педагогів. Така інституція могла б стати ядром системи, що поєднує державу, науку й громадськість у спільній справі виховання відповідального громадянина.

Важливою передумовою ефективності є і мотивація учасників освітнього процесу. Учитель має відчувати підтримку суспільства, а учень — бачити сенс у здобутих знаннях. Для цього необхідно впроваджувати практики неформального навчання, які надають змогу вчитися через досвід, проєкти, громадську діяльність. Шкільні дебати, учнівське самоврядування, участь у шкільних парламентах і молодіжних радах — це не лише педагогічні інструменти, а й дієві моделі демократичного життя. Завдяки їм учні засвоюють на практиці правила співжиття, відповідальність за колективні рішення та вміння працювати на спільний результат. Ефективність таких практик полягає у тому, що вони формують громадянську культуру не шляхом примусу, а через досвід участі.

У підсумку можна констатувати, що громадянська освіта в Україні пройшла складний шлях становлення від формальної навчальної дисципліни до потужного суспільного феномену. Вона стала одним із наріжних каменів стійкості українського суспільства в умовах війни, криз і трансформацій. Її ефективність виявляється не лише у знаннях чи нормативних документах, а у здатності об'єднувати людей навколо спільних цінностей свободи, гідності й взаємної відповідальності. Подальше вдосконалення освітніх практик має спиратися на принципи відкритості, інклюзивності та партнерства, а також на розуміння того, що громадянська освіта — це не тимчасова програма, а довготривалий культурний процес, від якого залежить майбутнє української демократії.

Висновки до третього розділу

Емпіричний аналіз практики впровадження громадянської освіти в Україні засвідчив, що ця сфера за останні роки зазнала глибокої трансформації, змінивши як свій зміст, так і цільові орієнтири. В умовах воєнного стану громадянська освіта стала не лише освітньою, а й соціально-

політичною категорією, яка забезпечує згуртованість суспільства, моральну стійкість і готовність до спільної відповідальності за долю держави. Вона набула ознак інтегрованого процесу, що охоплює всі рівні освіти й водночас виходить далеко за їхні межі, перетворюючись на механізм формування демократичної культури, солідарності та довіри.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що громадянська освіта в Україні ефективно адаптувалася до нових викликів, зумовлених війною. Зміни у змісті навчальних програм, оновлення Концепції розвитку громадянської освіти, впровадження цифрових і дистанційних форм навчання, поява нових партнерських ініціатив — усе це свідчить про її динамізм і відкритість до інновацій. З іншого боку, спостерігається поглиблення гуманістичного виміру громадянської освіти, у межах якого центральне місце посідають цінності людської гідності, взаємопідтримки, рівності та свободи. Таке поєднання патріотизму з демократичними принципами формує цілісну модель громадянської культури, у якій любов до Батьківщини не суперечить відкритості до світу та толерантності.

Одним із ключових результатів стало формування широкого спектра державних і громадських програм, що взаємодоповнюють одна одну. Програми «Демократична школа», «Освіта для демократії», DOCCU, «Фільтр» і діяльність руху EdCamp Ukraine не лише поширюють знання про демократію, права людини чи критичне мислення, а й створюють живі спільноти педагогів і учнів, у яких демократичні цінності практикуються щоденно. Така синергія державного та громадського секторів є одним із найважливіших індикаторів ефективності сучасної громадянської освіти. Вона демонструє, що суспільні зміни відбуваються не лише «згори» через нормативні документи, а й «знизу» — через ініціативи активних громадян, здатних самостійно розв'язувати соціальні проблеми.

Водночас виявлено низку обмежень і суперечностей, які стримують повноцінну реалізацію потенціалу громадянської освіти. Серед них — нерівномірність доступу до освітніх можливостей між різними регіонами,

недостатня системність координації між учасниками процесу, обмежене фінансування й нестача підготовлених кадрів. Значна частина педагогів досі не має належного досвіду інтеграції громадянських компетентностей у навчальні предмети, а відсутність чітких індикаторів оцінювання ускладнює відстеження результативності. Ці проблеми потребують комплексного вирішення на рівні освітньої політики, включно з розробленням національних стандартів громадянської освіти, підвищенням кваліфікації педагогів та створенням умов для обміну досвідом між регіонами.

Разом із тим, наявні позитивні тенденції свідчать, що громадянська освіта в Україні рухається в напрямі глибшої демократизації та гуманізації. Вона поступово стає не лише інструментом навчання, а культурним феноменом, який формує новий тип суспільної взаємодії. Через освіту вибудовується діалог між державою та громадянином, між учителем і учнем, між поколіннями, які мають спільну мету — побудову демократичної, правової, європейської України.

У цьому контексті особливого значення набуває розвиток педагогічної культури, заснованої на співпраці, емпатії та взаємній повазі. Саме педагог стає носієм тих цінностей, що визначають зміст громадянської освіти. Його діяльність має не лише інформаційний, а й морально-виховний вимір, адже через власний приклад він формує у здобувачів освіти почуття справедливості, відповідальності та громадянської гідності.

Подальше вдосконалення громадянської освіти потребує посилення міжсекторальної взаємодії. Важливо, щоб освітня політика узгоджувалася з культурними, інформаційними та молодіжними стратегіями держави. Необхідно розвивати партнерство між школами, університетами, громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування. Таке співробітництво дозволить забезпечити сталість освітніх практик, розширити коло їхнього впливу та підвищити рівень залученості молоді до суспільних процесів.

Отже, емпіричне дослідження практик громадянської освіти доводить, що навіть у період воєнних випробувань Україна зберігає орієнтацію на демократичні цінності, свободу, гуманізм і громадянську відповідальність. Ці принципи поступово стають не лише ідеологічними гаслами, а реальними нормами поведінки, закріпленими в освітній культурі. Громадянська освіта виступає простором відновлення довіри, формування активного громадянства й моральної консолідації суспільства. Саме в цьому полягає її головна місія — виховувати покоління, здатне не лише відстоювати незалежність держави, а й розбудовувати її на засадах справедливості, взаємоповаги й людяності.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити узагальнення, що громадянська освіта в Україні є не просто одним із напрямів державної освітньої політики, а фундаментальним чинником становлення демократичного суспільства, національної єдності та формування зрілої громадянської культури. Вона має глибоке соціокультурне, моральне й політичне значення, оскільки поєднує у собі виховний, правовий і ціннісний виміри, формуючи особистість, здатну до свідомої участі у громадському житті, відповідальної поведінки та усвідомлення власної ролі в розвитку держави. Сучасна українська модель громадянської освіти є результатом багаторічного процесу еволюції, у якому переплелися державні ініціативи, громадські практики, наукові пошуки та виклики, зумовлені складними історичними подіями. Її розвиток став показником поступу України до демократичної системи цінностей, до інтеграції у європейський цивілізаційний простір, заснований на верховенстві права, правах людини, рівності та свободі.

Вивчення історіографічного матеріалу показало, що осмислення громадянської освіти як суспільного феномену відбувалося поступово. Науковці, педагоги й соціальні філософи по-різному визначали її сутність, але майже всі сходилися на думці, що вона покликана зміцнювати солідарність між особистістю та суспільством. У межах української думки кінця XX — початку XXI століття громадянська освіта поступово набула значення не лише як інструмент інформування, а як форма формування громадянськості — морально-психологічної та ціннісної якості особистості, що виявляється у готовності діяти на благо спільноти, поважати закони й брати участь у суспільному житті. У працях сучасних дослідників сформовано переконання, що громадянська освіта не може бути зведена до окремого предмета чи курсу, адже її справжня мета — формування відповідальної громадянської культури у всіх сферах освіти, починаючи з

початкової школи й закінчуючи системою освіти дорослих. Такий підхід ставить на перше місце не обсяг знань, а розвиток умінь критично мислити, оцінювати події, брати участь у житті громади, захищати свої права й нести відповідальність за наслідки власних рішень.

Важливою умовою ефективного функціонування громадянської освіти є її ціннісна наповненість. У межах дослідження було визначено, що центральне місце у структурі громадянських цінностей посідають людська гідність, свобода, рівність, солідарність, справедливість, патріотизм і толерантність. Вони становлять моральний каркас суспільного життя та є тими орієнтирами, які сприяють зміцненню довіри між громадянами і державою. Формування цих цінностей у молодого покоління набуває особливої актуальності в умовах воєнних і соціальних потрясінь, коли суспільство переживає випробування на міцність своїх переконань і ідентичності. Громадянська освіта покликана не лише передавати знання, а й формувати ціннісне ставлення до себе, своєї громади, народу й держави, виховувати готовність до співпраці, волонтерства, громадської участі та захисту України. Саме через систему освіти відбувається передача ідеї, що свобода неможлива без відповідальності, а права — без усвідомлення обов'язків.

Аналіз нормативно-правової бази засвідчив, що протягом останніх десятиліть в Україні поступово сформовано законодавчі засади громадянської освіти. Прийняття нової редакції Закону «Про освіту», розроблення Концепції розвитку громадянської освіти, оновлення стратегічних документів і державних стандартів створили основу для інтеграції громадянських компетентностей у всі рівні освіти. Водночас, у порівнянні з європейськими моделями, українська система ще перебуває в процесі формування цілісної структури, яка поєднувала б формальну, неформальну та інформальну освіту, включаючи освіту дорослих. Однак уже сьогодні простежується чітка тенденція до розширення можливостей громадянського навчання через позашкільні програми, курси, громадські

ініціативи, онлайн-платформи й молодіжні проекти, що істотно підвищує доступність освіти та її соціальний вплив.

Під час дослідження було виявлено, що громадянська освіта в Україні поступово набуває системного характеру завдяки міжсекторальній співпраці державних органів, навчальних закладів, громадських організацій і міжнародних партнерів. Важливою особливістю сучасного етапу є поява горизонтальних мережових форм взаємодії, коли ініціативи виходять не зверху, а від громад, педагогів, активістів. Цей процес означає, що громадянська освіта стає органічною частиною суспільного життя, а не лише державною політикою. Вона формує середовище, де кожен може здобувати досвід участі, розвивати навички комунікації, довіри та солідарності. Такі зміни відображають глибинний зсув у свідомості — перехід від пасивного очікування рішень до активної відповідальності за спільне майбутнє.

Оцінюючи динаміку розвитку громадянської освіти у період незалежності, можна простежити кілька важливих тенденцій. Спочатку її розвиток здійснювався переважно через діяльність громадських організацій та донорські проекти, що мали локальний характер. Згодом відбулася поступова інституціоналізація — створення державних програм, закріплення громадянської компетентності у стандартах освіти, розроблення навчально-методичних матеріалів. Третій етап — це інтеграція громадянської освіти у нову освітню парадигму, зорієнтовану на компетентнісний підхід і європейські стандарти. Нині ж відбувається перехід до цілісної державної політики, у межах якої громадянська освіта стає стратегічним інструментом забезпечення національної безпеки, демократичного розвитку та культурної ідентичності.

Війна, що триває з 2014 року і особливо загострилася з 2022 року, стала випробуванням для всієї системи освіти, але водночас — каталізатором її оновлення. Саме у цей період громадянська освіта продемонструвала свою гнучкість, здатність швидко реагувати на соціальні виклики, адаптувати зміст і методи до нових умов. З'явилися програми, спрямовані на розвиток

психологічної стійкості, критичного мислення, медіаграмотності, уміння розпізнавати дезінформацію, а також на формування відповідального патріотизму. Таким чином, громадянська освіта стала чинником соціальної мобілізації, який допомагає суспільству протистояти агресії не лише військовими, а й морально-інтелектуальними засобами. Через систему освіти відбувається відновлення суспільної довіри, підтримка волонтерського руху, зміцнення громадських ініціатив, що є невід'ємною складовою громадянської зрілості нації.

Дослідження також показало, що ефективність громадянської освіти залежить не лише від нормативних засад, але й від підготовки педагогічних кадрів. У сучасних умовах учитель громадянської освіти — це не просто носій знань, а фасилітатор, який допомагає учням розвивати критичне мислення, розуміти складні суспільні процеси, формувати власну позицію і відстоювати її демократичними методами. Сучасна освітня політика повинна забезпечити безперервну професійну підтримку вчителів, створення умов для обміну досвідом, міжшкільних і міжрегіональних практик, які підвищують якість викладання громадянських дисциплін. Особливо важливо інтегрувати елементи громадянської освіти у всі предмети — історію, літературу, правознавство, географію, навіть природничі науки, адже громадянські цінності мають формуватися у всіх сферах людського пізнання.

Результати дослідження доводять, що громадянська освіта є однією з головних умов формування стійкої демократії. Вона створює підґрунтя для розвитку соціального капіталу, зміцнює відчуття спільної відповідальності та солідарності. У суспільстві, яке переживає війну, економічні труднощі й кризу довіри, саме освіта здатна стати тим інструментом, що повертає людині віру у власну силу, у можливість впливати на зміни. Через формування громадянських компетентностей освіта сприяє відновленню соціальної справедливості, підтримує цінності людяності, гідності та свободи. Цей процес має не лише освітній, а й глибоко національний вимір,

оскільки від того, якими цінностями керуватиметься сучасна молодь, залежить стабільність і майбутнє української держави.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що громадянська освіта в Україні стала не лише сферою педагогічних зусиль, а справжнім суспільним рухом. Вона інтегрує у собі правову, політичну, культурну, психологічну та моральну складові, створюючи підґрунтя для формування нового покоління громадян — активних, відповідальних, патріотичних і водночас відкритих до світу. Основним результатом дослідження є обґрунтування того, що успішна реалізація цінностей громадянської освіти можлива лише за умови поєднання державної політики з ініціативами громадянського суспільства, коли освіта стає простором співпраці, а не примусу. Український досвід останніх років переконливо свідчить, що саме громадянська освіта виступає ключовим чинником суспільної стійкості, духовної єдності та культурної ідентичності.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх застосування для вдосконалення освітньої політики, модернізації навчальних програм і підготовки педагогів, здатних формувати в учнів не лише знання, а й громадянські якості. Висновки можуть бути використані для розроблення нових курсів, тренінгів і методичних рекомендацій, спрямованих на виховання громадянської культури, правової свідомості та соціальної активності молоді. Результати роботи мають цінність також для державних і громадських структур, які займаються питаннями національно-патріотичного виховання, інтеграції освіти в європейський простір, розвитку демократичних інститутів та відновлення соціальної довіри. Громадянська освіта, що спирається на систему цінностей, здатна не лише формувати активного громадянина, а й зміцнювати державу, адже майбутнє України залежить від того, наскільки кожен громадянин усвідомлює свою відповідальність перед суспільством, історією та прийдешніми поколіннями.

Отже, у контексті сучасних трансформацій українського суспільства громадянська освіта постає не лише як педагогічна категорія, а як соціальний феномен, що відображає стан національної свідомості, рівень довіри до

державних інституцій та здатність громадян брати участь у розбудові демократичної держави. Поглиблення цього процесу відбувається на тлі кардинальних змін у політичній, економічній та культурній сферах, що вимагають нових підходів до формування громадянської зрілості. Освітня система, реагуючи на ці виклики, поступово переходить від інформаційної моделі навчання до компетентнісної, де головним результатом стає не запам'ятовування фактів, а розвиток здатності застосовувати знання в реальному житті, робити морально обґрунтовані вибори, аналізувати соціальні явища й усвідомлювати власну відповідальність за прийняті рішення.

Розвиток громадянської освіти має глибокі наслідки для соціальної структури українського суспільства. Вона сприяє подоланню розриву між різними соціальними групами, формує почуття причетності до спільної справи, зміцнює міжпоколінні зв'язки та солідарність. Через громадянську освіту реалізується один із головних принципів демократії — участь громадян у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя. Коли людина розуміє механізми влади, знає свої права і шляхи їх захисту, вона здатна діяти впевнено й конструктивно. Це, у свою чергу, зменшує соціальну апатію, сприяє розвитку локальної самоорганізації та громадянського суспільства в цілому. Саме тому громадянська освіта виступає основним інструментом соціальної інтеграції, який дозволяє долати наслідки тоталітарного минулого, виховувати нову культуру довіри, взаємодії та відповідальності.

Зміни, які переживає українська освіта у межах концепції Нової української школи, підтверджують перехід до нової філософії виховання — від авторитарної моделі до партнерської. У центрі освітнього процесу опиняється дитина як особистість, що має власну думку, гідність, право на вибір і участь. Громадянська освіта забезпечує розвиток у школярів базових компетентностей: уміння мислити критично, діяти заради спільного добра, бути відповідальними за власні рішення, спілкуватися на основі поваги до

іншої людини, бути толерантними й відкритими до культурного різноманіття. Ці компетентності поступово стають фундаментом виховання нового покоління українців — європейськи орієнтованих, морально зрілих і соціально активних.

Дослідження показало, що успіх громадянської освіти неможливий без міждисциплінарного підходу, коли педагогіка поєднується з психологією, соціологією, історією, правознавством і культурологією. Такий синтез дозволяє формувати цілісне бачення людини у суспільстві, створює підґрунтя для виховання емпатії, поваги до прав інших, усвідомлення взаємозалежності між свободою і законом. Застосування системного підходу в дослідженні дозволило довести, що громадянська освіта не є ізольованим напрямом навчання, а складовою загальної моделі розвитку особистості, у якій поєднуються знання, мораль, громадська активність і творчість.

Сучасна громадянська освіта в Україні перебуває у процесі модернізації, що передбачає перехід від декларативного формування цінностей до практичного засвоєння демократичних принципів через досвід участі. Це означає, що навчання має відбуватися не лише в класі, а й у громадському просторі: під час волонтерських проєктів, громадських ініціатив, шкільного самоврядування, участі в обговоренні соціальних проблем. Таким чином, освіта набуває дієвого характеру і сприяє реальному залученню громадян до процесів прийняття рішень. Цей досвід є особливо цінним для молоді, адже формує відчуття власної спроможності впливати на життя громади й держави.

Особливої уваги заслуговує вплив громадянської освіти на процес консолідації українського суспільства під час війни. Саме через освіту передаються цінності стійкості, гідності, патріотизму, взаємодопомоги й оптимізму. Вона формує світогляд, у якому любов до Батьківщини поєднується з гуманістичним баченням світу, а почуття національної гідності — з повагою до культурної різноманітності. У період суспільних потрясінь громадянська освіта виконує роль морального компаса, який допомагає

зберегти людяність, розуміння й підтримку одне одного. Таким чином, вона стає не лише педагогічним, а й соціально-терапевтичним інструментом, що сприяє психологічній стабільності нації.

Дослідження підтвердило, що громадянська освіта має величезний потенціал у протидії дезінформації та маніпуляціям, які є характерними для інформаційного простору сучасного світу. Розвиток медіаграмотності, уміння критично оцінювати інформацію, аналізувати джерела, протистояти пропаганді — усе це стає невід'ємною частиною освітніх програм. Громадянська освіта сприяє формуванню свідомого споживача інформації, який не піддається паніці, здатний аргументовано відстоювати свою позицію й приймати раціональні рішення. Така здатність є основою інформаційної безпеки держави, адже в умовах гібридних загроз саме освіта формує «інтелектуальний імунітет» суспільства.

Важливим результатом дослідження є усвідомлення того, що громадянська освіта не може бути успішною без тісного зв'язку між теорією та практикою. Лише тоді, коли набуті знання втілюються в реальних соціальних діях, формується справжня громадянська компетентність. Це означає необхідність удосконалення навчальних програм, створення інтерактивних форм навчання, упровадження дебатів, симуляцій виборів, рольових ігор, дискусій, соціальних експериментів, що допомагають учням не лише засвоювати інформацію, а й переживати її як власний досвід. Такі методики розвивають активність, ініціативність і впевненість у собі, перетворюючи освіту на простір дії та особистісного зростання.

Під час написання дипломної роботи було доведено, що громадянська освіта має не лише освітній, а й стратегічний вплив на розвиток держави. Вона формує основу для відтворення нації, забезпечує спадкоємність демократичних цінностей, стимулює участь громадян у житті суспільства. Через систему громадянської освіти відбувається оновлення політичної культури, зміцнення правової держави, зменшення соціальної напруги. Її розвиток є умовою стійкості демократії, адже лише освічене й активне

суспільство здатне контролювати владу, вимагати прозорості та запобігати авторитарним тенденціям.

Висновки дипломного дослідження дозволяють стверджувати, що громадянська освіта в Україні поступово переходить від етапу декларативного існування до практичного впровадження у всі рівні освітнього процесу. Цей процес супроводжується розширенням нормативної бази, посиленням міжвідомчої координації та розвитком громадянських ініціатив. Особливу роль у цьому відіграє участь міжнародних партнерів, що допомагають інтегрувати український досвід у світовий контекст. Водночас залишаються проблеми, пов'язані з недостатнім фінансуванням, нестачею кадрів, відсутністю системної оцінки ефективності програм. Подолання цих труднощів потребує спільних зусиль держави, громади, освітян і науковців.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані для вдосконалення освітньої політики, підготовки нових методичних матеріалів, розроблення курсів підвищення кваліфікації для педагогів, упровадження сучасних технологій громадянського виховання. Отримані висновки можуть бути також корисними для органів державної влади, громадських об'єднань, освітніх установ і наукових центрів, які працюють над створенням цілісної системи громадянської освіти. Її подальший розвиток сприятиме формуванню в Україні нового типу громадянина — морально зрілого, соціально активного, відповідального, відкритого до світу й водночас глибоко відданого своїй державі.

Підсумовуючи, доцільно стверджувати, що громадянська освіта стала невід'ємною складовою українського державотворчого процесу. Вона не лише формує освічену особистість, а й виховує громадянина, здатного мислити критично, діяти солідарно, зберігати гуманістичні ідеали в умовах війни та кризи. Саме завдяки системному розвитку громадянської освіти можливе відновлення суспільної єдності, зміцнення демократичних інститутів і забезпечення сталого майбутнього України як європейської

держави, що поєднує в собі духовну традицію, соціальну справедливість і свободу людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові акти:

1. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://www.old.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.
2. План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки: Розпорядження КМУ від 23.06.2021 № 756-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-p>.
3. План дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки: Постанова КМУ від 09.10.2020 № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-p>.
4. План заходів щодо зміцнення національної єдності: Розпорядження КМУ від 21.03.2018 № 179-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2018-p>.
5. План заходів щодо реалізації Нац. стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства до 2024 р.: Розпорядження КМУ від 14.02.2023 № 160-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-p>.
6. Програма курсу «Громадянська освіта» для 10-х класів ЗЗСО. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>.
7. Проект Закону України «Про освіту дорослих» № 7039 (IX склик.)
Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7039&conv=9>.
8. Стаття 53 Конституції України (Право на освіту). Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii#>.
9. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту державного суверенітету та конституційного ладу України» : Закон України № 893-IX від 17.05.2022 //

База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/893-2022-%D1%80>

10. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» : Закон України № 2834-IX від 13.12.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20>

11. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. Київ, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>

12. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. Київ, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>

13. Міністерство освіти і науки України; Освіта.ua. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі у 2024/2025 навчальному році [Електронний ресурс]. — Київ, 2024. — 16 с. — URL: https://osvita.ua/doc/files/news/930/93010/Hromad_istorychna__1_.pdf

14. Про схвалення Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України; № 710-р від 03.10.2018 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/710-2018-%D1%80>

15. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

16. Постанова Президії АПН України від 19.04.2000 № 1-7/4-49 «Про затвердження Концепції громадянського виховання...». URL: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>.

17. Наказ № 3745/981/538/49 від 27.10.2009 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді». URL: <http://www.osvita.ua/legislation/other/5397/>.

18. Наказ МОНМС України від 31.10.2011 № 1243 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів...». URL: http://www.osvita.ua/legislation/ser_osv/24565/.

19. Постанова КМУ від 23.11.2011 № 1392 «Про затвердження Держ. стандарту базової і повної загальної середньої освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п>.

20. Розпорядження КМУ від 31.05.2012 № 329 «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури...». URL: <http://www.zakon1rada.gov.ua/laws/show/236-2012-р>.

21. Закон України «Про загальну середню освіту» від 10.08.2012 № 651-14. URL: <http://www.zakon2rada.gov.ua/laws/show/651-14>.

22. Указ Президента України від 01.12.2016 № 534/2016 «Про пріоритетні заходи щодо зміцнення нац. єдності...». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534/2016>.

23. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

24. Розпорядження КМУ від 03.10.2018 № 710-р (ред. 2022) «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-р>.

25. Указ Президента України від 18.05.2019 № 286/2019 «Про Стратегію нац.-патріотичного виховання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019>.

26. Постанова КМУ від 30.09.2020 № 898 «Про затвердження Держ. стандарту базової середньої освіти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п>.

27. Наказ МОН України від 19.02.2021 № 235 «Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti>.

28. Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021 «Про Національну стратегію у сфері прав людини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021>.

29. Закон України від 21.07.2021 № 1702-IX «Про основні засади держ. політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20>.

30. Указ Президента України від 27.09.2021 № 487/2021 «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства на 2021–2026 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021>.

Література:

1. Alltogethernow: Collaboration and Innovation for Youth Engagement. – Commission on Youth Voting and Civic Knowledge, 2013. URL: <https://civicyouth.org/wp-content/uploads/2013/09/CIRCLE-youthvoting-individualPages.pdf>.

2. Bayertz K. Solidarity. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1999. 355 p.

3. Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Council of Europe. Strasbourg, 2010. 24 p. URL: <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

4. Civic Education: Sectoral Analysis / USAID/ENGAGE (Enhance Non-Governmental Actors and Grassroots Engagement). Memorandum, September 20, 2020. 7 p. [Електронний ресурс]. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/05/08/Civic%20Education_Sectoral%20Analysis.pdf

5. Cooper J. M.; Hutchinson D. S. (eds.). Plato: Complete Works. Indianapolis: Hackett, 1997. 1200 p.

6. Declaration of Principles on Tolerance. URL: <https://www.oas.org/dil/1995%20Declaration%20of%20Principles%20on%20Tolerance%20UNESCO.pdf>.

7. Dewey J. *Reconstruction in Philosophy*. – New York: H. Holt and Company, 1920. 494 p.

8. EDUCATION TRENDS: The Civics Education Initiative 2015–2017. // Education Commission of the States. URL: <https://www.ecs.org/wp-content/uploads/The-CivicsEducation-Initiative-2015-2017.pdf>.

9. European Wergeland Centre. *Schools for Democracy: Supporting Education Reforms in Ukraine – Project Report 2017-2019* [Електронний ресурс]. 2019. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/369/schools_for_democracy_project_report_2017-2019__en.pdf

10. Iliichuk L., Verezhak L. Development of civic competencies of students: new approaches and practices under NUSH // *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. 2021. № 24. С. 104–107. DOI: 10.15330/msuc.2021.24.104-107. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/5287>

11. IRO / Академія української преси. Віртуальне відкриття проєкту «Вивчай та розрізняй: інфомедійна грамотність в освіті» [Електронний ресурс]. 13.07.2023. URL: <https://medialiteracy.org.ua/virtualne-vidkryttya-proyektu-vyvchaj-ta-rozriznyaj-infomedijna-gramotnist-v-osviti/>

12. Kholod H. Democratic education in Ukraine: specifics, problems, and ways to solve them // *Social Communications: Theory and Practice*. 2024. Vol. 16, № 1. Р. 129–141. [Електронний ресурс]. URL: <https://new.comteka.com.ua/index.php/journal/article/view/188>

13. Matuselych T., Kolesnyk L. Developing Civic Competence within the New Ukrainian School Concept: Contemporary Challenges for Teacher Education // *Philosophy of Education*. 2020. № 2. С. 240–250. DOI: 10.31874/2309-1606-2019-25-2-13. URL: <https://ouci.dntb.gov.ua/en/works/7XWwdE09/>

14. OHCHR. Report on the human rights situation in Ukraine, 1 March – 31 May 2024 [Електронний ресурс]. — 2024. — URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-07/24-07-02-OHCHR-39th-periodic-report-Ukraine_1.pdf
15. Parsons T. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. — М.: Аспект-Пресс, 1996. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php.
16. Prometheus. Громадянська освіта. URL: <https://prometheus.org.ua/civileducation/>.
17. Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning. Brussels, 17.01.2018, SWD(2018) 14 final; Memorandum of Continuing Education in Europe. Lisbon, 2000.
18. Prykhodkina N. Democratic school governance in Ukraine: challenges and opportunities for civic education // Advanced Education. 2021. № 18. С. 89–98. URL: <https://ae.fl.kpi.ua/article/view/232515>
19. Schools for Democracy: Supporting Educational Reforms in Ukraine. Final report 2017–2021. Oslo : The European Wergeland Centre, 2021. 18 p. [Електронний ресурс]. URL: <https://wergelandcentre.org/content/uploads/2023/05/Schools-for-Democracy-Final-Report-2017-2021.pdf.pdf>
20. UNICEF. Education in emergencies – Ukraine [Електронний ресурс]. — URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/topics/education-emergencies>
21. Акіліна О., Панченко А., Горожанкіна А. Implementation of Peacebuilding Education in Educational Institutions of Ukraine // Continuing Professional Education: Theory and Practice. 2023. № 4(77). С. 7–17. DOI: 10.28925/1609-8595.2023.4.1. URL: <https://npo.kubg.edu.ua/article/view/293978>
22. Балуба І. Громадянська освіта в системі формальної освіти України // Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення. Центр Разумкова. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf.

23. Батіщева О. Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання... URL: https://eprints.oa.edu.ua/2394/1/mater_konfer_web-1.pdf.

24. Більшість молоді в Україні не вірить у майбутнє – дослідження IRI [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29240653.html>.

25. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні // Молодіжна політика. – 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf.

26. Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз : навч. посіб. / за ред. А. М. Круглашова, Н. Ю. Ротар, І. В. Цікул. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2022. 184 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/5883>

27. Демчук Т. Еволюція громадянської освіти в Україні через призму співпраці держави і суспільства // *Empirio. Політологія*. 2025. Т. 2, № 1. С. 3–14.

DOI: 10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/24da7105-bd5d-4f2f-a9e1-5ff10449fa1a/content>

28. Демчук Т. М. Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії / Тимур Демчук // *Empirio*. 2024. Т. 1, № 2. С. 14–24. [Електронний ресурс]. URL: <https://empirio.ukma.edu.ua/article/view/308291>

29. Жадан І.; Кисельов С.; Кисельова О.; Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: методичний посібник. Київ: ТанDEM, 2004. 80 с.

30. Життя в демократії. URL: <https://www.living-democracy.com.ua/>.

31. Ілійчук Л. В., Вережак О. Ю. Development of civic competencies of students of vocational education institutions in the context of the New Ukrainian School // *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. 2021. № 24. С. 104–107.

- [Електронний ресурс]. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/5287>
32. Ілійчук Л., Вережак Л. Формування громадянської компетентності учнів: сучасні підходи та досвід упровадження в умовах НУШ // *Гірська школа українських Карпат*. 2021. № 24. С. 104–107. DOI: 10.15330/msuc.2021.24.104-107. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/msuc/article/view/5287>
33. Інститут громадянської освіти НаУКМА. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti>.
34. Карпенко М. М. Інституалізація громадянської освіти в Україні / М. М. Карпенко ; Національний інститут стратегічних досліджень, відділ гуманітарної безпеки. — Київ, 2018. — 28 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/111AZ_Gromad_Osvita_Karpenko_28.11.2018-1da5f.pdf
35. Клепо С. Громадянська освіта: утопії, моделі, філософії // *Філософія освіти*. 2005. № 1. С. 85–104. URL: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/download/91/73/137>
36. Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства. Київ: НІСД, 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_10_2021.pdf.
37. Корнієвський О., Перегуда Є., Гаврилюк Д. Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні // Політичні дослідження. Political Studies. 2022. № 1 (3). С. 99–120. [Електронний ресурс]. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/5_Korniievskyj.pdf
38. Кравцов В., Кравцова Т. Теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога / V. Kravtsov, T. Kravtsova. [Електронний ресурс] С. 27–35. URL: <https://files.core.ac.uk/download/pdf/53036361.pdf>
39. Кравчинська Т. С. Формування громадянської компетентності

педагога Нової української школи // *Вісник післядипломної освіти*. 2020. Вип. 8(37), серія «Педагогічні науки». С. 74–88. DOI: 10.32405/2218-7650-8(37)-74-88. URL:

https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717381/1/Bulletin_8_37_Pedagogika_Tatyana_Kravchinska_UA.pdf

40. Лапаєнко С. Громадянська освіта як чинник формування сучасного громадянського суспільства в Україні // *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 17, т. 2. С. 39–42. [Електронний ресурс]. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-17-2-8>

41. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств // *Політичний менеджмент*. – 2012. – № 3(54). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1312>.

42. Литвиненко Н. О. Партнерство шкільних громад у проєктах «Демократична школа» та EdCamp Ukraine як чинник розвитку громадянської освіти в Україні // *Освітологічний дискурс*. 2023. № 2(37). С. 112–129. DOI: 10.28925/2312-5829.2023.2.112129. URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/1234>

43. Мелеганич Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України // *Міжнародний науковий вісник*. Вип. 2(18). Ужгород, 2018.

44. Мелеганич Г. І. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України // *Міжнародний науковий вісник*. 2019. № 2(18). С. 22–37. DOI: 10.24144/2218-5348.2019.2(18).22-37. URL: [https://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2\(18\).22-37](https://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2(18).22-37)

45. Методика інтеграції в проєкті «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність» : збірник матеріалів / редкол.: В. Ф. Іванов (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Академія української преси ; IREX ; Центр вільної преси, 2022. 160 с. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/369/schools_for_democracy_project_report_2017-2019__en.pdf

46. МОН України. МОН оновило методичні рекомендації щодо здобуття освіти дітьми у період воєнного стану. URL: 28 серпня 2025. URL: <https://www.mon.gov.ua/news/mon-onovylo-metodychni-rekomendatsii-shchodo-zdobuttia-osvity-ditmy-u-period-voiennoho-stanu>

47. Нерсисян Г. А. Медіаграмотність молоді – запорука протидії інформаційній агресії // Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 6. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/6_2018/14.pdf.

48. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / за заг. ред. М. Грищенко ; М-во освіти і науки України. Київ, 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

49. Овчарук О. В. Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи : монографія. Київ : ПП «Вид-во «Фенікс», 2021. 400 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/727361/> (дата звернення: 01.12.2025).

50. Овчарук О. В., Ільченко О. Ю. Формування громадянської компетентності учнів у контексті реформування змісту освіти в Україні // Інформаційні технології і засоби навчання. 2020. Т. 80, № 6. С. 1–17. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3884>

51. Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 жовтня 2022 р. Київ : ДНУ “Інститут освітньої аналітики”, 2022. 360 с. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/theses_2022.pdf

52. Паламар С. Компетентнісний підхід як методологічний орієнтир модернізації сучасної освіти // *Освітологічний дискурс*. 2018. № 1–2 (20–21). С. 267–278. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23964/1/Palamar_S_P%20PPD_PI_2018.pdf

53. Паска Б. В., Гульпа Д. В., Матківський М. П. Інноваційні підходи до формування громадянської компетентності здобувачів середньої освіти

України // *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 7(37). С. 1083–1096.
 DOI: 10.52058/2786-6300-2025-7(37)-1083-1096. URL:
[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-7\(37\)-1083-1096](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-7(37)-1083-1096)

54. Патнам Р.; Леопарді Р.; Нанетті Р. Й. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ: Основи, 2001. 302 с.

55. Пилинський С. В. Громадянська освіта в Україні: європейський досвід і національні перспективи // *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2016. Т. 191. С. 61–66. URL:
<http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10292>

56. Пометун О., Ремех Т. Оцінювання учнів з громадянської освіти в контексті компетентнісного підходу // *Український педагогічний журнал*. 2019. № 1. С. 86–97. DOI: 10.32405/2411-1317-2019-1-86-97. URL:
<https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/27>

57. Разумков Центр. Політична освіта / Razumkov Centre. 2023. URL:
<https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>

58. Розвиток громадянських компетентностей в Україні (DOCCU). URL:
<https://doccu.in.ua/>.

59. Рябовол Л. Т. Шкільна громадянська освіта як чинник утвердження української громадянської ідентичності учнів // *Український педагогічний журнал*. 2024. № 3. С. 199–206. URL:
<https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/771/955>

60. Сєрякова І., Кокоца Г. Civic education in Ukraine: a qualitative study of students' experiences of civic engagement (на прикладі Київського національного лінгвістичного університету) // *Advanced Education*. 2024. DOI: 10.20535/2410-8286.157613. URL: <https://ae.fl.kpi.ua/article/view/157613>

61. Соціологія: посібник для вузів / за ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2004. 346 с.

62. Телегузова О. Як залучити молодь до політики? // СД Платформа. URL: <https://sdplatform.org.ua/blogs/144/ak-zaluciti-molod-do-politiki>.

63. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири. Київ, 2017. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyry/>.

64. Центр Разумкова. Удосконалення нормативно-правової бази створення системи громадянської освіти в Україні. Київ, 2020. 20 с.

65. Шкільна освіта для демократичного громадянства: український та європейський досвід : наук.-аналіт. матеріали / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України ; В. Ю. Биков, М. П. Лещенко, О. В. Овчарук ; [за участю О. О. Гриценчук, І. В. Іванюк (пер. з англ. додатків)] / за заг.ред. В.Г.Кременя. Київ : ІТЗН НАПН України, 2021. 75 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728643/1/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%86%D0%86%D0%A2%D0%97%D0%9D_%D0%9E%D0%94%D0%93_%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf

66. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Особливості викладання курсу «Громадянська освіта» в Україні (з 2022 р.) // Професійна освіта: методологія, теорія та технології. 2023. Вип. 17, С. 242–263. DOI: 10.31470/2415-3729-2023-17-242-263. URL: <https://ir.dpu.edu.ua/handle/123456789/1705>